

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- ▶ नीलिमा सहस्त्रबुध्दे
- ▶ वंदना कुलकर्णी
- ▶ प्रियंवदा बारभाई
- ▶ शुभदा जोशी

मुखपृष्ठ व मांडणी

रमाकांत धनोकर

अक्षरजुळणी-मंगेश कुडले

जानेवारी ते डिसेंबर

२०१४ साठी

वर्गणी रु.२००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट

‘पालकनीती परिवार’

या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,

संभाजी पूल कोपरा,

कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४.

☎ -०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १४, अंक २

१६ मे २०१४

लेखांत व्यक्त

झालेली मते लेखकांची

व्यक्तिगत समजावीत.

या अंकात

विचार करणारी तरुण मुलं -

- ▶ अदिती-अपूर्वा, तुम्ही कमाल आहात! - आभा भागवत
- ▶ रसिका : एक प्रकाश-शलाका - ज्योती कुदळे
- ▶ आदिवासी संस्कृती जपण्यासाठी... - साधना दधीच
- ▶ तंत्रज्ञानाचा विकास नव्हे, विकासासाठी तंत्रज्ञान - संजीवनी कुलकर्णी

सकारात्मक शिस्त - लेखांक ३

‘बेशिस्ती’कडे बघण्याचा नवा दृष्टिकोण - शुभदा जोशी

प्रतिसाद

सस्नेह नमस्कार!

एप्रिलच्या अंकात, प्रयोगशील शिक्षक श्री.भाऊसाहेब चासकर यांचा ‘सांगा माझ्या बापांनं नाही केला पेरा...’ हा लेख वाचला. शिक्षण आणि जीवन यांची सांगड कशी घालावी याचा उत्तम वस्तुपाठ म्हणजे भाऊसाहेबांचा हा उपक्रम! जी जाणीव शेतकऱ्याच्या मनात जागी करण्यासाठी महात्मा फुल्यांपासून शरद जोशीपर्यंतचे शेतकऱ्यांचे हितचिंतक झटले, ती जाणीव या कोवळ्या मुलांच्या मनात निर्माण करून, सजग भावी पिढी निर्माण करण्याचा हा उपक्रम खरंच स्तुत्य आणि अनुकरणीय आहे. बहिरवाडीसारख्या छोट्या गावातल्या मुलांसाठी, थेट स्वाभिमानी शेतकरी संघटनेचे नेते खासदार राजू शेटी यांच्याशी बोलणं हा अनुभव आयुष्यभर लक्षात राहील असा ठरेलच!

मुलांच्या विचारांना चालना दिली की ती किती चौफेर आणि प्रगल्भ विचार करू शकतात. आपण त्यांना अनेक गोष्टी समजत नाहीत अशी स्वतःची समजूत करून घेतो नि त्यांच्याशी अशा विषयांवर बोलतच नाही! ती स्वतःचा भवताल त्यांच्या पद्धतीनं जाणून घेत असतात. त्यावर विचार करत असतात. गरज असते आपण त्यांच्या मनात, जगात डोकावण्याची !!

भाऊसाहेबांचे याआधीचे, शाळेत केलेले उपक्रम सांगणारे लेखपण वाचले. महिला दिनाच्या निमित्तानं त्यांनी मुलींशी साधलेला संवाद आणि मुलींनी व्यक्त केलेले विचार, अनुभव वाचताना डोळ्यात पाणी आलं होतं. पण यानिमित्ताने मुलगांना आई, बहीण आणि सगळ्याच बायकांच्या संदर्भात विचार करण्याची जी वेगळी जाणीव निर्माण झाली, ती त्यांच्यातून भविष्यात समतेच्या वाटेवर चालणारा सुजाण माणूस घडवेल हे नक्की!

एक नक्की लक्षात घ्यायला हवं की ज्या मराठी माध्यमाच्या, सरकारी शाळांवर सतत टीका होत असते, त्याच शाळांमध्ये भाऊसाहेब चासकर यांच्यासारखे अनेक शिक्षक असे विविध डोळस उपक्रम करत आहेत, मुलांना घडवण्यासाठी धडपडत आहेत!

सुजाता पाटील

मुख्याध्यापिका, माध्यमिक विद्यालय,
कुरूळ, अलिबाग.

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफिक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिकस महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे पंतु या नियतकालिकत प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पालकनीतीसारख्या लहानशा मासिकाची ताकद, समाजपरिस्थितीत बदल घडवण्याची गरज वाचकांपर्यंत पोचवावी आणि वाचकांना विचार करायला सुचवावं, एवढीच मर्यादित असते याची तुम्हाआम्हाला जाणीव आहे. आपल्याला आठवत असेल, काही महिन्यांपूर्वी बाल-लैंगिक अत्याचारांच्या प्रश्नाबद्दल पालकनीतीत चर्चा केलेली होती. त्या संदर्भात शाळा-बालरंजन केंद्रं अशासारख्या (जिथं लहान मुलं जातात अशा) ठिकाणी शिक्षक, कार्यकर्ते, पालक यांचं प्रशिक्षण करावं, बाल-लैंगिक अत्याचार-विरोधी कायद्याची (पॉक्सो) ओळख करून द्यावी आणि बालसुरक्षा धोरण जाहीरपणे प्रदर्शित करावं अशी सूचनाही केली होती. पॉक्सोबद्दल आजही अनेकांना माहिती नाही. या अनेकांमध्ये पोलिसांचाही समावेश आहे.

एखाद्या लहान मुलाला कुणी लैंगिक त्रास देण्याचा प्रयत्न केला असेल आणि त्याची तक्रार गुदरायची असेल तर ती सब इन्स्पेक्टर पातळीवरच्याच अधिकाऱ्यानं नोंदवायला हवी. ते करत असतानाही अत्यंत संवेदनशीलतेनं, बालकाची मनस्थिती लक्षात घेऊन, खाजगीपणाची काळजी घेतली जावी. आजही अनेक ठिकाणी पोलीस, त्यांना अशा कायद्यांची माहिती नसल्यानं असेल किंवा सवय नसल्यानं असेल, जबाबदारीनं ह्या विषयाला आवश्यक ते महत्त्व देत नाहीत.

दुसऱ्या व्यक्तीवर अत्याचार करण्याची इच्छा कुणा व्यक्तीला का व्हावी, हा काही आपल्या चर्चेचा विषय नाही, पण ते प्रत्यक्ष करू धजतात कसे, ह्याचं उत्तर मात्र 'सत्तेचा असमतोल' असल्याचं संशोधनांनीही सिद्ध केलेलं आहे. ही परिस्थिती शाळेत अधिकांशानं असल्यानं शाळेत असे प्रकार बरेच घडत असणार, असा अंदाज सहजच निघतो; आणि तो खराच आहे, हे गेल्या काळातल्या अनेक घटनांनीही स्पष्ट केलं आहे. अर्थात आता या घटना काहीशा उजेडात येत आहेत, याचं कारण पॉक्सोसारखा कठोर कायदा! इतर सर्व कायद्यांप्रमाणेच या कायद्यामुळेही शिक्षेची भीती वाटून गुन्हेगार गुन्हा करत नाहीत, असं घडत नाही; मात्र विरोधाची शक्यता बळावते.

पॉक्सो आल्यापासून तुलनेनं अधिक तक्रारी न्यायासनासमोर आल्या आहेत.

एक भीती इथंच व्यक्त करायला हवी. हा कायदा अद्याप नवा असल्यानं त्यामध्ये अजून काही अस्पष्ट जागा आहेत, त्याचा अर्थ कसा लावला जातो, हे खटल्याच्या दृष्टीनं फार महत्वाचं असतं. कायदा सोईस्करपणे वाकवू पाहणं, त्यातून सुटण्याच्या फटी शोधणं हे गुन्हेगार आणि त्यांचे वकील करत असतातच, मात्र अशा वेळी पॉक्सोसारख्या कायद्याचं मर्म निसटू न देणं हे न्यायासनाचं आद्य कर्तव्य आहे. नाहीतर त्यातून गुन्हेगारांना वाट कशी काढून द्यायची हे लोक शिकतील आणि त्याचा परिणाम फिरीदींवर होईल! तक्रार करण्याचा त्यांचा धीर कमी होईल. ही भीती मोठी आहे.

व्यवस्थेत किंवा सामाजिक उतरंडीत खालच्या स्तरावर असलो तर आपण निमूट सहन करायचं अशी एक विचित्र सवय आपल्याकडच्या हवेंतच असावी असं कधी कधी वाटतं. बालकांनी तर सगळीकडून अपमान सहन करायचेच असतात. कारण त्यांच्यात अन्यायाविरुद्ध लढण्याची क्षमता नसते, आणि त्यांच्या वतीनं लढण्याची मोठ्यांना इच्छा नसते. आपण बालक म्हणून, दलित म्हणून, खालच्या जातीचे म्हणून, बाई म्हणून, गरीब म्हणून इतरांच्यापेक्षा कमी आहोत, असा न्यूनगंड आपल्या मनात असेल तर आपल्या आसपासच्या सर्वांकडूनच

आपली ही सवय पोसवली जाते. 'माझ्यावर असा असा अत्याचार होतो आहे, मला मदत करा' अशी हाक कुणी दिली, तर मदतीला धावण्याऐवजी, 'माझ्यावर त्यातून काही येणार तर नाही ना', असाच विचार सामान्यपणे केला जातो. साहजिकच मदत मागणं म्हणजे आपल्याच पायावर दगड पाडून घेण्यासारखं आहे, याची कल्पना आक्रोश करणाऱ्याला येते. अत्याचार निमूट सहन करण्याची त्या व्यक्तीची सवय अधिक ठाम होते.

कायद्याची आणि त्यामागच्या हेतूंची, अगदी काही नाही तरी निदान माणुसकीची जराही चाड आपल्याला असती तर नितीन आगेसारखे प्रकार घडतेच ना. गावातल्या मुलाला,

हे संवादकीय लिहित असतानाच ९ मे रोजी गोपाळ कृष्ण गोखल्यांची जयंती आहे. त्यांना गांधीजींचे गुरू मानलं जातं. गांधी भारतात येण्यापूर्वी त्यांच्या आफ्रिकेतल्या लढ्याबद्दल गोपाळ कृष्ण गोखल्यांना मोठी आत्मीयता होती, ते गांधींना मदतही पाठवत असत. ते इंपिरीयल कौन्सिलचे सभासद होते. ही निवड फार महत्वाची होती. ब्रिटिश सरकारनं केलेल्या कायद्यांची, आर्थिक धोरणांची भारतीय जनतेच्या बाजूनं उलटतपासणी घेण्याला त्यात अवसर होता. त्यामध्ये १९०२ साली त्यांनी, 'सर्वांना (धर्म-जाती निरपेक्ष, स्त्री असो की पुरुष, सर्वांना) प्राथमिक शिक्षण मिळालेच पाहिजे', अशी योजना मांडलेली होती. त्यानंतर एकशेआठ वर्षांनी आपण ते पारित करून निदान कायदेशीर पातळीवर आणलं. विचार करा, शिक्षणहक्क कायदा जर शंभरवर्षांपूर्वीच आला असता, तर आजचं आपल्या देशातलं शिक्षणचित्र नक्कीच फार वेगळं असलं असतं.

गोपाळ कृष्ण गोखले हे अत्यंत साक्षेपी विचारवंत होते. १८६६ ते १९१५ म्हणजे सुमारे दीडशे वर्षांपूर्वीच्या काळातला हा माणूस! यांनी आपल्या मुलीचं आंतरजातीय लग्न करून दिलं होतं, आणि ब्राह्मणपणाची खूण मानलं जाणारं जानवंही जाहीरपणे तोडलं होतं. आज एकीकडे नितीन आगेच्या हत्येच्या विरोधात सामाजिक संस्थांना आवाज उठवावा लागतो आहे, समाजाचं लक्ष वेधावं लागत आहे, हे पाहिल्यावर तर गोखल्यांच्या विचारांचं महत्त्व आणखीच पटतं. दीडशे वर्षांनीही आपण बदललेलो नाही. तंत्रज्ञान आलं, शिक्षणाच्या सोई आल्या, डोकं झाकणाऱ्या टोप्या आणि पदर गेले, सायकली, स्कूटरी, मोटरी आल्या, व्यक्तिस्वातंत्र्याचे ढोल कानठळ्या बसवू लागले, पण मनं मात्र तितकीच कोती राहिली, ती विस्तारलीच नाहीत.

माणसाला निर्घृणपणे मारलं जात असताना, कुणी काहीही करत नाही. ह्या वातावरणात वाढणारं मूल कुठल्या हिंमतीवर अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवेल?

पुण्यात घडलेल्या छोट्या मुलीवरच्या अत्याचाराच्या उदाहरणात, एका मुलीनं आवाज उठवलेला असला तरी, तसा त्रास त्याच ठिकाणी आणखी निदान दोन-तीन मुलींना होत होता. त्या मुलींनीही घरी सांगितलं, पण त्यांना घरातूनच गप्प बसवण्यात आलं. त्यांच्या पालकांना स्वतःच्या प्रतिष्ठेची तमा अधिक वाटली, की इतक्या प्रयत्नांनी चांगल्या शाळेत मिळालेला प्रवेश इतक्या फालतू (!) कारणासाठी गमावण्याची कल्पना रुचली नाही कुणास ठाऊक! त्यांच्या अपेक्षेतही तथ्य आहेच. आवाज उठवणाऱ्या मुलीच्या पालकांना सहकार्य करायचं सोडून शाळेंत 'असे प्रकार घडले तर त्याची दखल घेण्याची जबाबदारी शाळाप्रमुखांवर येऊ नये', अशी व्यवस्था करायला घाईघाईनं सुरुवात केली. दुसऱ्या शाळांनी, 'नकोच ते आपल्या शाळेत' असं म्हणून प्रवेश नाकारला. हे पाहता गप्प बसणाऱ्या मुलींचे पालक निःश्वास सोडून, 'आपण कसे योग्यच ठरलो', हे स्वतःलाच सांगत असतील. ह्या सगळ्यात त्या मुलींना किती निराधार, अगतिक वाटलं असेल; त्याला कुठं आणि कुठलीही किंमत मिळाली नाही. त्यांच्या मनावर या घटनेचा केवढा चरा उमटला असेल, तो आता काळानं जेवढा बुजेल तेवढाच!

गुजराथमधील नवसर्जन संस्थेनं केलेल्या अभ्यास अहवालात, (Understanding Untouchability: A comprehensive study of practices and conditions in 1589 villages in Gujarat) 'भयग्रस्त, न्यूनगंडाच्या वातावरणात राहणारं मूल अपेक्षित प्रगती करताना दिसत नाही' असं म्हटलंलं आहे. हे समजायला खरं म्हणजे कुठल्या अभ्यास-अहवालाची गरज नाही, उघड्या डोळ्यांनी जग पाहणाऱ्या कुणालाही हे समजावं; पण मुलीच्या मनातल्याहून त्यांच्या मनातली भीती मोठी असेल, तर ते तरी काय करणार? सत्तेच्या उतरंडीवर आपल्याहून वरचढ असलेल्यांना काही सांगायला जावं तर भीती, कुणाची चूक दाखवावी तर भीती, अल्पसंख्य असलेल्या धर्मातले आपण असलो तरी भीती; दलित असलो आणि साधे मानवी अधिकार मिळावेत अशी अपेक्षा करावी तरी भीती!

ही परिस्थिती पालकांची तिथं मुलामुलींची काय कथा, त्यांना तर पालकांचीही भीती!

बाळाची देखभाल करणाऱ्या कुणाही पालकाच्या मनात त्याचं/तिचं भलं व्हावं अशी इच्छा असते. म्हणूनच आपल्या मुला-मुलीच्या मनात अत्याचारांची भीती, त्याहून वाईट म्हणजे 'आपल्या सोबत आपले पालक नाहीत' अशी अगतिकता येऊ देऊ नये. समजा काही दुर्दैवी प्रसंग घडलाच, तरी त्याचा परिणाम बालकांच्या वाढीविकासावर होणं टाळायचं असेल; तर निदान अशा परिस्थितीत 'आपले पालक आपल्या सोबत आहेत' हा आधार तरी बालकांना मिळायलाच हवा. असा आधार मिळाला, तर मूल त्या अघोरी परिणामातून निदान लवकर बाहेर येतं.

पॉक्सो हा कायदा येण्याआधी कायद्याचा तसा आधार मिळणं दुरापास्तच होतं. उलट त्याच विषयावर पुनःपुन्हा प्रश्न विचारले जाऊन बालकाला अधिकच त्रास दिला जाई. आता मात्र पालकांना अशी चिंता न करता कारवाई करणं शक्य आहे.

मळलेल्या वाटेनं, यशाच्या-प्रतिष्ठेच्या चाकोऱ्यांनी आखलेल्या वाटेनं बहुतेक जण जाताना दिसतात. काही जण मात्र वेगळ्याच दिशेनं, रस्त्यानं जायला निघतात आणि सरळ चालू पडतात. आजूबाजूला उघड्या डोळ्यांनी पहातात, समाजाचे, परिस्थितीतले प्रश्न समजावून घेतात. त्यांना उत्तरंही शोधतात. त्यांचं हे शोध घेणं, त्यासाठी धडपड करणं, बघताना आपण चकित होतो. अशी काही वेगळी तरुण मुलंमुली आम्हाला दिसली. ही सगळीजणं वीशी ते तीशीच्या आतबाहेरचीच आहेत. त्यांच्या विचारांकडे, करत असलेल्या कामांकडे, जीवनदृष्टीकडे बघताना अंधारलेल्या भविष्याच्या आशंकेनं काहीसं धास्तावलेलं आपलं मन उचल खातं. कदाचित काही बरं घडेलही, असा दिलासा या मुलांच्या अस्तित्वानं मिळून जातो.

वेगवेगळी कौटुंबिक, आर्थिक-सामाजिक, शैक्षणिक पार्श्वभूमी असणारी ही मुलंमुली 'आयुष्य अर्थपूर्ण करण्यासाठी' धडपडत आहेत. देशाच्या कानाकोपऱ्यात, उत्तरांच्या शोधात निघालेली, त्यासाठी धडपडणारी अशी कितीतरी तरुणमंडळी असणार. त्यातला हा केवळ एक नमुना आहे. आम्हाला भेटलेली, परिचयातली असल्यानं त्यांची ओळख आम्हाला अधिक विश्वासानं करून देता येते आहे इतकंच.

या मुलामुलींना सगळं जग समजलंय, गवसलंय असा आमचा दावा नाही, त्यांचा तर नाहीच नाही. मात्र आपल्याला नेमकं काय वाटतंय, पुढे काय करायचंय याचा अंदाज घेण्याइतकी त्या वाटेवर ती सरावली आहेत. एक साम्य मात्र वैविध्यांना मागं सारून ठळकपणे समोर दिसतं, ते म्हणजे, या सगळ्यांच्या घरातून त्यांना पाठिंबा आहे. घराच्या, पालकांच्या सोबतीमुळे निर्णय घेणं, वाट चालणं सोपं झालं असलं तरी ती वाट चालण्याचा निर्णय मुलांचा स्वतःचाच आहे.

या अंकात अशा काही मुलामुलींची ओळख वाचकांशी करून देण्याचा आमचा प्रयत्न आहे.

अदिती-अपूर्वा, तुम्ही कमाल आहात !!

आभा भागवत

अदिती

अपूर्वा

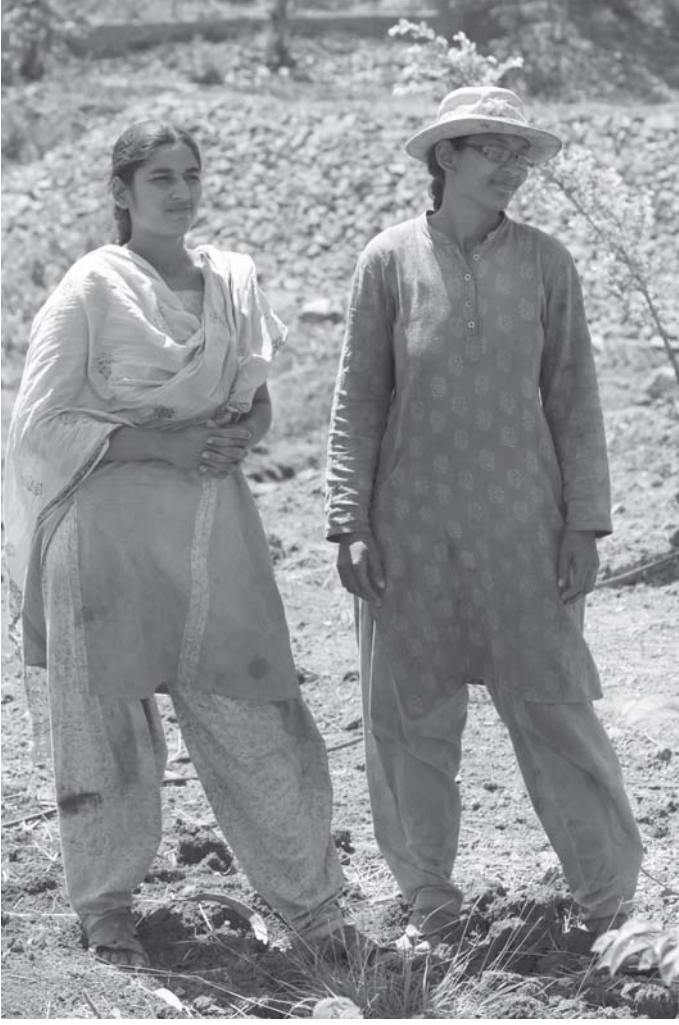
अदिती तीन वर्षांची असल्यापासून आणि अपूर्वाच्या जन्मापासून मी त्यांना जवळून पाहिलंय. पंचविशीच्या आसपासच्या या दोघी बहिणी पुण्याजवळ सिंहगड रस्त्यावरच्या सणसवाडी गावात, डोंगरपायथ्याजवळ गेली तीन वर्षं शेतीचे प्रयोग करतायत. प्रत्येक ऋतूमध्ये होणाऱ्या बदलांचं आणि त्यामुळे जमिनीवर होणाऱ्या परिणामांचं निरीक्षण करत, हळूहळू जमिनीची मशागत करतायत आणि जमीन घडवताना स्वतःही घडतायत. तिथंच त्यांनी स्वतः कष्ट करून हातांनी घरही बांधलंय.

अदिती-अपूर्वाची शेती करण्याची तळमळ, त्यांना त्यातून मिळणारा आनंद, त्यासाठी पडतील ते शारीरिक कष्ट घ्यायची तयारी, त्यांचा साधेपणा आणि सच्चेपणा शब्दात पकडता येणं फारच कठीण आहे.

त्यांच्याकडे पाहिल्यावर - शेती करून काय करणार आहेत पुढे या दोघी, एवढे काबाडकष्ट का ओढवून घेतायत, घरची आर्थिक परिस्थिती चांगली असताना ही एवढी धडपड कशासाठी - असे प्रश्न अनेकांना पडतात. काहींना या कामातलं गांभीर्य कळत नाही. तर काहींच्या लेखी मुली जे करतात त्याला काही महत्त्वच नसल्यानं, 'लग्न होईपर्यंत छंद वगैरे म्हणून ठीक आहे' असं दोघींकडे बघितलं जातं. या सगळ्या प्रश्नांना आणि अडचणींना खंबीरपणे सामोऱ्या जाऊन अदिती-अपूर्वा त्यांना योग्य वाटणारे प्रयोग अत्यंत विचारपूर्वक करतायत, सातत्यानं करतायत.

या दोघींचा उल्लेख खरं म्हणजे त्यांच्या आई वडिलांच्या उल्लेखाशिवाय अपुराच आहे. आईनं म्हणजे कल्पनाताई संचेतींनी लहानपणापासूनच असंख्य गोष्टी स्वतः हातांनी करून बघायचा आणि प्रत्येक गोष्ट मनापासून, जीव ओतून, त्याचा सर्वांगीण अभ्यास करत, त्यातले वैशिष्ट्यपूर्ण पैलू वेचत करण्याचा पायंडा पाडला. अशा माणसाच्या सहवासाचा एक खूपच सकारात्मक परिणाम बाजूच्या माणसांवर होतो, हे मी स्वतः कायम अनुभवलंय. सुरेशजी, म्हणजे अदिती-अपूर्वाच्या बाबांनीही मुलींना कायम भक्कम पाठिंबा दिला. सुरेशजींना आर्थिक उलाढालींची सखोल जाण आहे. जमीन घेऊन शेती करून त्यातले कष्ट आणि उत्पन्न यांचा ताळमेळ जुळणार का याबद्दल त्यांना शंका होती, तेव्हाही 'तुम्ही ठरवताय त्या अर्थी यात नक्कीच अर्थ असेल आणि तो मलाही समजून घ्यायला आवडेल' असं म्हणून त्यांनी मनापासून साथ दिली. जैन धर्माच्या शिकवणुकीतल्या अहिंसा, विवेक, विनय, निर्मोह, आहार-वागण्यातल्या नियमांचं काटेकोर पालन इत्यादी गोष्टींचा प्रभाव या दोघींवर आहे.

अदितीनं बी. एस्सी. (इंडस्ट्रीयल मायक्रोबायोलॉजी) पूर्ण केल्यावर पुढच्या शिक्षणाच्या काही खास संधी मिळूनही, त्याऐवजी भारतभर हिंडून सेंट्रिय शेतीमधली चांगली कामं बघायचं ठरवलं. ही निवडही अचानक झाली नाही तर तिला लहानपणी केलेल्या भटकंतीची पार्श्वभूमी होती. शाळेत जाणाऱ्या अदिती-अपूर्वाला पहाटे पाच वाजता उठवून

कल्पनाताई रानवाच्या गटाबरोबर जंगलात घेऊन जात असत. त्यात पक्षी-निरीक्षण, झाडांची-कीटकांची ओळख असे, पर्यावरणाचे प्रश्न आणि निसर्ग-संवर्धनाची गरज समजून घेतली जाई, त्यासाठी कार्यरत संस्था, माणसं आणि त्यांची कळकळ यांची ओळख करून घेतली जाई.

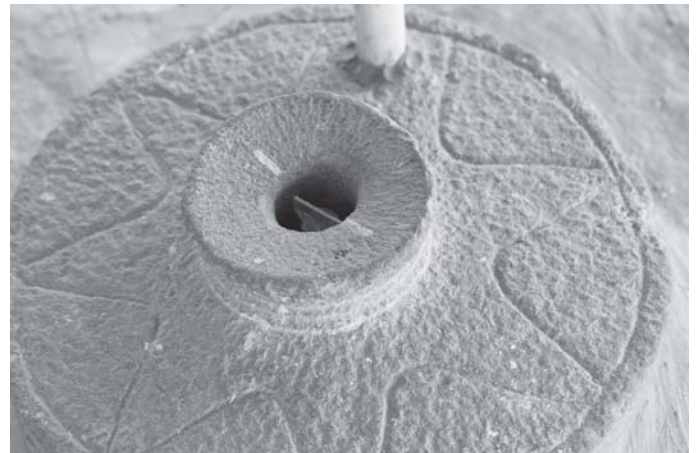
पुढं तिने केरळातल्या जंगलात रॉबिन विजयनबरोबर 'व्हाईट बेलीड शॉर्टविंग'च्या शिळेवर (whistle) संशोधन केलं. आणि तो संशोधनाचा निबंध एका परिषदेत सादर करायला अदिती जर्मनीला गेली. तिथे black forest मध्ये राहणाऱ्या ख्रिश्चन लेपर्डना भेटून, आपला 'कार्बन फूटप्रिंट' कमीत कमी कसा करता येईल, या दृष्टीनं आखलेली त्यांची पर्यावरणपूरक जीवनशैली पाहून ती भारावून गेली. माणसं आपल्या आवडीच्या कामातून स्वतःच्या मर्यादा कशा ताणतात, अनेक दिशांनी पर्यावरणाच्या कळकळीनं कशी काम करतात आणि जीवनशैली आखतात हे अदितीला फार विस्मयकारक वाटू लागलं. ही कामं आणि विलक्षण झपाटलेली माणसं पाहून अदिती म्हणत असे, 'मला पैसे मिळवण्याचं काम वेगळं, छंद वेगळे, आयुष्य वेगळं असे कपे नको आहेत. आपलं काम आणि आयुष्य एकच असलं पाहिजे.'

तिचा शोध कधी थांबला नव्हताच. लहानपणी घराच्या गच्चीवर गांडूळखत तयार करणं, गप्पी मासे पाळणं, विजेचा वापर कमीत कमी करणं (अगदी ३८ डिग्री सेल्सियस तापमानातही पंखा न लावता काम

करणं आणि 'राजस्थानात नाही का माणसं याहूनही जास्त उकाड्यात पंख्याशिवाय राहतात?' असा विचार करून स्वतःची सहनशक्ती वाढवणं), कपड्यांना इस्त्री न करणं, पाणी जपून वापरणं अशा छोट्या छोट्या कृतींपासून सुरुवात झालेली होतीच. आता मोठ्या प्रमाणात पर्यावरणाचे प्रश्न, शिक्षण-पद्धतीतील त्रुटी दोघींनाही जाणवू लागल्या होत्या. हे प्रश्न प्रत्येकाच्याच आयुष्याशी भिडलेले असतात, आणि जे बदल व्हायला हवेत असं वाटतं त्याची सुरुवात स्वतःपासून करायची असं त्यांनी ठरवलं.

अपूर्वा, अदितीहून चार वर्षांनी लहान. शाळेत असल्यापासूनच तीही अदितीचे निर्णय पाहत होती, समजून घेत होती. स्वतःला कशात रस आहे ते शोधत होती आणि शक्य त्या ठिकाणी जाऊन अनुभवही घेत होती. तिला धर्म, तत्त्वज्ञान, शिक्षणपद्धती यांच्या अभ्यासात रस होता म्हणून तिने तत्त्वज्ञान विषयात बी. ए. केलं. अकरावीनंतर एक वर्षभर कॉलेज सोडून भारतातल्या शैक्षणिक संस्थांचं काम बघण्यासाठी ती हिंडली. आयन्याची ग्राममंगल, बेळगावात कलिका केंद्र व रात्रशाळा, केरळात वायनाडमध्ये कनवू शिवाय हेमलकसा व आनंदवन इथली जीवनकौशल्य शिकवणारी पद्धती, असं सगळं जवळून समजून घेण्यासाठी अपूर्वा त्या त्या ठिकाणी एकेक महिनाभर राहिली. शिवाय सीतास्कूल, पूर्णा स्कूल, सेंटर फॉर लर्निंग, नर्मदेच्या जीवनशाळा ही कामंही पाहून आली.

कुठंही गेल्यावर ती इतकी समरसून काम करायची, की त्या त्या ठिकाणाचा एक महत्त्वाचा हिस्साच बनून जायची. माणसांवर प्रेम करण्याची, त्यांना समजून घेण्याची आणि सर्वतोपरी मदत करण्याची तिची क्षमता विलक्षण आहे. कनवूमध्ये एके दिवशी, सगळ्यांच्या जेवणासाठी तिने एकटीनं ५०० पोळ्या केल्या होत्या! तेव्हा ती होती अवघी सोळा वर्षांची. पुढं जेन साहींच्या पुस्तकासाठीही तिने मोलाची मदत केली. स्वतःला येणाऱ्या अनेक गोष्टी त्या त्या ठिकाणाच्या मुलांना शिकवल्या आणि त्यांच्याकडूनही असंख्य नव्या गोष्टी शिकून आली. बऱ्याच ठिकाणी, मुलांना येणाऱ्या भाषा अपूर्वाला येत नव्हत्या तरीही. वर्षभरानं परत आल्यावर शोभाताई भागवतांनी (पुण्यातील बालभवनच्या संचालिका) तिला विचारलं, "काय वाटतं तुला भारतातल्या शिक्षणव्यवस्थेबद्दल? कशी असावी शाळा?" तेव्हा अपूर्वा म्हणाली,

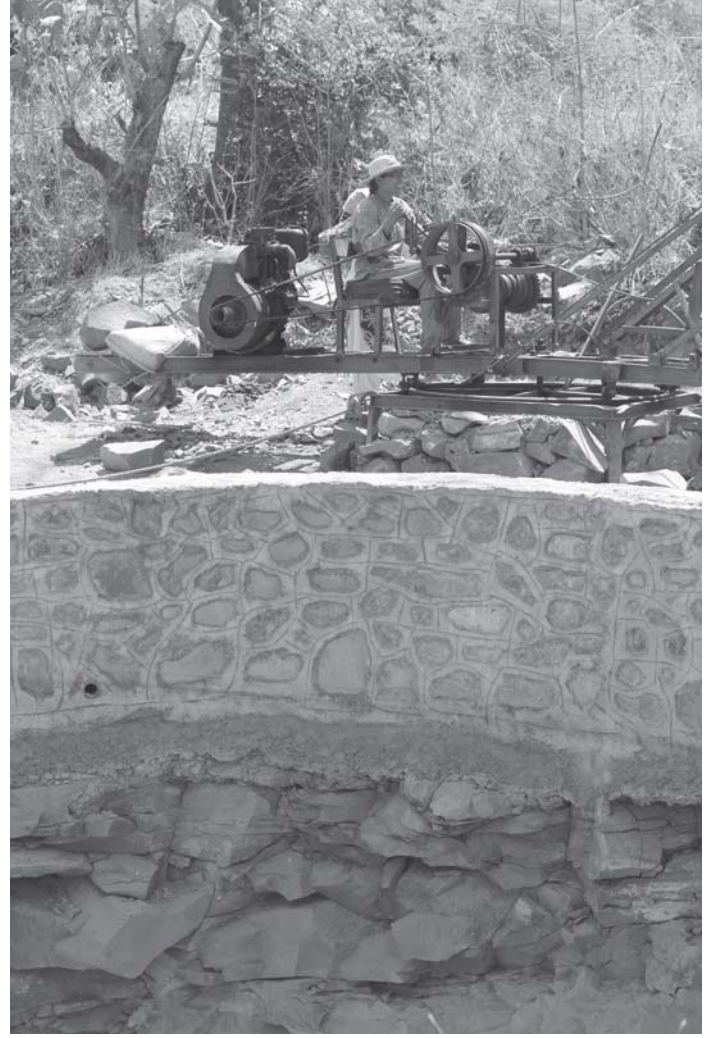
“शाळा असाव्यात का नसाव्यात असाच मूळ प्रश्न पडलाय.” यानंतर मात्र तिनं ठरवलं की शैक्षणिक क्षेत्रात आपण काम करायचं नाही. शाळा जे अनुभव पुरवतात त्यांचा प्रत्यक्ष आयुष्यात उपयोग करून घेता येत नाही, त्यामुळे ते अनुभव तिला अपुरे वाटायला लागले होते. समाज-कार्य आणि शैक्षणिक-कार्य यांच्या रूढार्थाच्या पलीकडे जायची गरज जाणवत होती. नुसती कौशल्यं आत्मसात करून थांबणं पटत नव्हतं, ती रोजच्या जीवनाशी जोडून घ्यायची होती. याच मार्गावर पुढं अपूर्वानं पावळच्या विज्ञान-आश्रमात एक वर्षाचा ‘डिप्लोमा इन बेसिक रुरल टेक्नॉलॉजी’ पूर्ण केला. स्वतःचा छोटा उद्योग सुरू करू इच्छिणाऱ्यांसाठी यात काही कौशल्यं शिकवली जातात.

दरम्यान अदिती आनंदवनात राहून कुष्ठरोग्यांना मलमपट्टी कशी करायची, हातमाग कसा चालवायचा हे शिकून आली, रोग्यांच्या जखमांना मलमपट्टी करणं आणि त्यांची सेवा करणं यातून ती आणखी कणखर झाली.

सामान्य माणसांना क्वचितच येणारे अनुभव या दोघींनी अनेकदा घेतले. स्वतःचीच जणू परीक्षा घेतल्यासारख्या त्या अवघड परिस्थितीतही तग धरून सातत्यानं कामं करायला शिकल्या. अदिती इतकी चिकाटीनं मेहनत करायची, की तिला पाहून कोणीतरी म्हणालं होतं, “हिच्यासारख्या चार मुली मला हव्या होत्या.”

अदितीला शेतीमध्ये कायमच रस वाटत आला होता. अमरावतीच्या पुढे रवाळ्याला करुणाताई आणि वसंतभाऊ फुटाणे यांची सेंद्रिय शेती आहे. शेती कशी करतात हे त्यांच्याकडून शिकण्यासाठी अदिती वर्षभर तिथे राहिली. करुणाताई स्वतः अतिशय साध्या राहतात पण त्या अदितीला पाहून म्हणायच्या, “ही साधेपणात माझ्यापेक्षा दोन पावलं पुढं आहे.”

अगदी मुळापासून शेती कशी करायची, शेतीची प्राथमिक तत्वं कोणती, त्यातले बारकावे कोणते, असं सगळं ती इथे शिकू शकली. अगदी घरच्यासारखी तिथं राहिली. वसंतभाऊंना शेतीविषयी उत्कट प्रेम असल्यामुळे ते त्यातल्या खाचा-खोचा अदितीला सांगत. सेंद्रिय शेतीचं महत्त्व तिला इथंच कळलं, आणि छोटी छोटी अवजारां, यंत्र यांची हाताळणीही शिकता आली. शेतावर कामाला येणाऱ्या स्थानिक माणसांशी

मैत्री झाली आणि त्यांच्याइतकी मेहनत करता येते का- तेही तपासून पाहता आलं. वर्षभर शेतावर राहून, प्रत्येक ऋतूप्रमाणे शेतीच्या गरजा बदलतात, त्याप्रमाणे आपण कसे निर्णय घ्यायचे हे शिकता आलं.

दिलीप आणि पौर्णिमा कुलकर्णींच्या ‘गतिमान संतुलन’ आणि इतर पुस्तकांमुळे पर्यावरणपूरक जीवनशैलीविषयी अनेक नवीन तत्वं समजत गेली आणि खूप चांगली माणसं भेटली. प्रत्येक ठिकाणी समविचारी माणसांचे तीन-चार नवीन पत्ते मिळत आणि त्यांना भेटून, त्यांचं काम समजून घेण्यासाठी अदितीचं कुटुंब जात असे. पण शेवटी, ‘स्वतःला जे काम करून बघायचंय त्याला सुरुवात कधी करणार?’ असा विचार करून, तिनं स्वतःची शेतजमीन घ्यायची ठरवली.

शेती दोन प्रकारे करता येते - एक म्हणजे माणसं ठेवून करून घेणं आणि दुसरं म्हणजे स्वतः करणं. अदिती-अपूर्वाला स्वतःच शेती करायची होती, हे स्पष्ट होत चाललं होतं. दुसऱ्यांकडून कामं करून घेण्याला कल्पनाताईचा कायमच विरोध होता. घरी फर्निचर तयार करायला येणारे सुतार रूपामामा, बागेची मशागत शिकवायला येणारा दादा, चित्रकला शिकवायला येणारे सर, स्वतःच्या हातानं घर कसं बांधायचं हे शिकवायला येणारे तज्ज्ञ मालकर्सिंग, विहीर खोदायला येणारी माणसं अचानक येत नाहीयेत म्हणून बोलावलेले स्थानिक

पावसाळ्याच्या दिवसात डोंगरावरून धोधो वाहत येणारं पाणी त्या काळात शेतात साठून राहतं आणि नंतर उन्हाळ्यात पाण्यावाचून रोपं वाळतात. हे पावसाचं पाणी विहिरीत साठवता यावं म्हणून विहीर खोल करायची होती. मग विहिरीतून दगड वर आणायची यारी महिनाभरासाठी भाड्यानं आणली. पण ती चालवायला माणूस काही आला नाही. या मुलींनी काय करावं? दोघींनी मिळून ते यंत्र चालवायचं ठरवलं. शिकून घेतलं. गावातली थोडी मदत मिळवली. एप्रिलच्या उन्हाच्या तडाख्यात, धडधडणाऱ्या त्या यंत्रावर बसून, इंजिनामधून येणाऱ्या डिझेलच्या धुरापासून संरक्षणासाठी तोंडाला फडकं बांधून अदिती ते दिवसभर चालवते. खाली जी माणसं यारीच्या बादलीत दगड भरतात, त्यांच्याबरोबर समन्वय साधून अपूर्वा तिला 'चालू-बंद-ओढा-सोडा' असे आदेश देते. हे जोखमीचं पण एकसुरी काम अदिती अतिशय एकाग्रतेनं आणि न कंटाळता करते. हे काम 'क्रिएटीव्ह' नसतानाही तुम्हाला कंटाळा येत नाही का- या प्रश्नाला त्यांचं उत्तर असं की, त्यातून मिळणारा यंत्र हाताळणीचा नवीन अनुभव, स्वतःच्या एकाग्रतेची परीक्षा, विहीर खोल खणताना लागणारे वेगवेगळ्या प्रकारचे खडक आणि अशा अनेक गोष्टी नव्यानं शिकायला मिळतायतच की!

बिगारी, वरकामाला मदत करणाऱ्या आणि शेतीची माहिती असलेल्या सुलाबाई - अशा अनेक माणसांकडून या मुली अजूनही नवनवीन कौशल्यं शिकत असतात. उखळामध्ये साळ कांडताना, दोन्ही हातांनी त्यावर मुसळ मारत आणि एकेका पायांनी धान्य आत ढकलत, सुलाबाई कशा जणू नाचच करतात याचं वर्णन करताना भरतनाट्यम शिकलेली अपूर्वा म्हणते, "मला नाही जमत अजून त्यांच्यासारखं!" शेतावर राहण्यासाठी घर बांधायचं ठरलं, तेव्हा ते मातीचं घर स्वतःच्या हातांनीच बांधायचं ठरवलं. मातीचे मोठाळे गोळे विशिष्ट पद्धतीनं एकावर एक लिंपून दीड फूट रुंदीच्या भिंती बांधत, चांगलंच मोठं घर बांधायचा प्रपंच होता. कसब आणि कष्ट पणाला लावून दोघींनी हे काम पूर्ण केलं

शेत-जमीन जेव्हा विकत घेतली, तेव्हा तिथली माती सुपीक नव्हती. काही ठिकाणी पाणी मुरतच नाही, तर काही ठिकाणी खूप मुरतं आणि काही ठिकाणी नुसता मुरूम. सारेजण म्हणत माती विकत आणून, भर घालून सपाट करून घ्या. शिवाजीराव कागणीकर म्हणाले की जमीन समजून घ्या म्हणजे ती आपली आपणच उत्तरं देईल. सुरुवातीला जिथे पाणी साठत असे तिथली जागा खोल करून तिथून काढलेली माती दुसऱ्या अशा ठिकाणी घातली की जिथून वाहून जाणार नाही. दुधी भोपळे, पावटा, अशा साध्या सहज येणाऱ्या भाज्यांपासून सुरुवात केली, वेगवेगळ्या ठिकाणाहून गोळा केलेलं सेंद्रिय बियाणं, काही स्थानिक भाज्या लावल्या. हळूहळू वाफे वाढवले, जास्त वेळी लावल्या. घरचं गांडूळ खत पुरत नव्हतं, म्हणून मंडईत जाऊन ओला कचरा गोळा करून

आणला. तो शेतात घालून खत तयार केलं आणि जमीन सुपीक केली. मुरमाड मातीत नाचणी, मूगपण लावला.

सुरुवातीला स्वतःच्या कुटुंबाला पुरेल एवढं धान्य आणि भाज्या काढायच्या ठरवल्या. जास्तीचं पिकलं ते विकून थोडेसे पैसे मिळवले. स्वतः पदार्थ तयार करून ते विकूनही पैसे मिळवले. पैसे मिळवणं ही काही फार अवघड गोष्ट नाही हे त्यांना मनोमन पटलेलं आहे. जिथं गरजाच कमी आहेत तिथं पैसेही कमीच लागतात.

चुलीवरचा स्वयंपाक, बायोगॅसची सोय, राजस्थानातून आणलेला मातीचा बिनविजेचा फ्रिज, दाणे सोलायचं हातानी चालवायचं यंत्र, जातं, उखळ-मुसळ, दगडी रगडा, एवढंच नाही तर आसाममधून आणलेला हातमाग अशा अनेक उपकरणांची भर सतत पडत असते आणि ती उपकरणं चालवायला शिकण्यापासून, त्यात तरबेज होईपर्यंत या मुली सातत्यानं त्यांचा वापर करतात.

शेतीतून मिळणारं अन्न, हातमागावरचं वस्त्र आणि स्वतःच्या हातानं बांधलेला निवारा - मनुष्याला लागणाऱ्या या मूलभूत गोष्टी या दोघीजणी इतक्या लहान वयात स्वावलंबनातून साधतायत. पंचविशीच्या टप्प्यावरच्या या मुलींच्या प्रवासाची आता कुठे सुरुवात झाली आहे. त्यांचा रस्ता त्यांना कळलेला आहे आणि तो आहे शाश्वत जीवनशैलीचा.

aditisancheti@gmail.com

रसिका : एक प्रकाश-शलाका

ज्योती कुदळे

ताम्हिणी घाटाच्या सुरुवातीला, मुख्य रस्त्याला लागूनच १२-१५ झोपड्यांचा एक समूह दिसतो. हा ताम्हिणी गावाचाच पण गावापासून अलग असा कातकरी पाडा. छोट्या छोट्या कुडाच्या, शेणामातीनं सारवलेल्या झोपड्या, जमतील तशा, जागा मिळेल तिथे बांधलेल्या. पाड्यावर पाणी, शौचालयं, वीज अशा मूलभूत सुविधांचंही नाव नाही. काम न मिळालेली किंवा न करू शकणारी मोठी माणसं डोक्याला हात लावून पाड्यावर विमनस्क बसलेली दिसतात आणि लहान मुलं दिसेल त्या वस्तूशी खेळताना दिसतात.

नारी समता मंच या संस्थेनं गेल्या ७-८ वर्षांत मुळशी भागात ८-१० कातकरी पाड्यांवर खेळघरं सुरू केली आहेत. ही खेळघरं चालवणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या प्रशिक्षणासाठी गेल्या वर्षी आम्ही पुण्याहून इथं आलो होतो. वस्तीत प्रवेश केल्यावर एका झोपडीतून सरूबाई बाहेर आल्या. ओळख झाल्यावर त्या म्हणाल्या, “या, मी तुम्हाला आमच्या पोरंंच्या मायची गाठ घालून देते.” ही माय म्हणजे १५-१६ वर्षांची आठवीत शिकणारी, रसिका! खेळघराची किशोरवयीन कार्यकर्ती!

पाड्यावरच्या मुलांनी शिकावं, शाळागळती थांबावी म्हणून नारी समता मंचानं जेव्हा ताम्हिणीच्या पाड्यावर खेळघर चालू केलं तेव्हा रसिका चौथीत होती. वय वर्ष अकरा ! तिंनं आणि तिचा मोठा भाऊ दत्ता (इ. सहावी) यांनी खेळघराची जबाबदारी घेतली. दत्ता जरी रसिकापेक्षा वयानं मोठा होता तरी लहानखोर दिसायचा, थोडं बोबडं बोलायचा, रसिकाच्या मागं मागं असायचा, त्यामुळे पुढाकार रसिकाचाच होता. वस्तीत दुसरं कुणीच शिकलेलं नव्हतं. त्यामुळं, ‘पोरं काय करताहेत ते बघू तरी’, असं म्हणून नारी समता मंचानं त्यांना थोड्याशा मानधनावर कार्यकर्ते म्हणून दाखल करून घेतलं. पाड्यावरच्या पोरंंच्या शिक्षणाची परिस्थिती खरंच बिकट होती. प्राथमिक शाळा पाड्यापासून ३-३।१ किलोमीटर दूर होती. लहान मुलांना शाळेत नेऊन घालायला कुणालाच वेळ नव्हता, तशी प्रेरणाही नव्हती.. त्यामुळं बहुसंख्य मुलं शाळेपासून वंचितच होती. कातकरी लोक आदिवासी तर आहेतच शिवाय स्थलांतरित, शिक्षण नाही, हातात कोणतंच कौशल्य नाही.

शेतीच्या दिवसात शेतमजुरी आणि एरवी वीट भट्टीवर मजुरी. अनेकदा ही मजुरीही दारू आणि जेवणाच्या स्वरूपात मिळणारी. त्यामुळे पाड्यावर अठराविश्वं दारिद्र्य. खायची पंचाईत, तिथं मुलांच्या शिक्षणाला काय महत्त्व असणार? निरक्षरता, गावानं वाळीत टाकलेलं, राहत्या जागेवरून कधीही हाकललं जायची भीती, कमालीची असुरक्षितता अशा परिस्थितीत भर घातली आहे- दारूच्या व्यसनाधीनतेनं! दिवसभराचे कष्ट, अपमान विसरायला मदत करणारी पण सारं शरीर, बुद्धी पोखरून टाकणारी दारू, या माणसांची प्रयत्नांच्या दिशेनं जाण्याची उमेदच खच्ची करून टाकते. विचार थांबतो आणि पदरी पडलेले भोग निमूटपणे भोगणं हेच जीवन बनून जातं.

पण रसिका-दत्ता या भावंडानी मात्र नारी समताच्या मदतीनं प्रयत्न सुरू केले. पोरंना शाळेत जायला प्रवृत्त करणं, त्यांना आणा-पोचवायची जबाबदारी घेणं, शिक्षकांशी बोलून वहा-पेनं मिळवून देणं ही जबाबदारी रसिकानं मोठ्या उत्साहानं घेतली. रसिकामधे पालकत्वाची भावना मुळातच प्रबळ होती. मुलांची भांडणं सोडवणं, त्यांनी स्वच्छ रहावं म्हणून प्रयत्न करणं, आजारी मुलांवर उपचार करणं अशा जबाबदाऱ्या रसिका या आधीसुद्धा सहजपणे घेत होती. पाड्यावरचे पालक तिला ‘मुलांची माय’ म्हणत होते ते उगाच नाही! रसिकाच्या शिक्षकांनाही तिचं फार कौतुक वाटतं. ते म्हणतात, “रसिका म्हणजे कातकरी समाजातील मुलांसाठी आदर्श आहे. तिच्यामुळे पाड्यावर शिक्षणाचा विचार रुजतो आहे.”

वर्षभरातच रसिकानं मुलांचे वर्ग घ्यायला सुरुवात केली. गृहपाठ करून घेणं, सराव करून घेणं, मागं पडलेल्या मुलांना शिकवणं असं वर्गाचं स्वरूप असे. वस्तीत उघड्यावरच हे वर्ग चालत. तीन वर्षांपूर्वी

नारी समता मंचाच्या खेळघरांच्या प्रकल्पानं गती घेतली. तेव्हा 'खेळघराला स्वतंत्र जागा हवी' अशी इच्छा रसिकानं व्यक्त केली. थोड्याफार पैशांची हमी मिळाल्यावर रसिकानं आणि दत्तानं पाड्यावरच्या लोकांच्या आणि मुलांच्या मदतीनं दगड-माती- लाकडं असं साहित्य जमवलं. सर्वांनी मिळून पाड्याच्या मध्यभागी खेळघरासाठी स्वतंत्र झोपडी बांधली, रंगवली, शैक्षणिक साहित्यानं सजवली आणि मुलांना त्यांच्या हक्काचं खेळघर मिळालं. नव्हे ते त्यांचं त्यांनीच बांधलं. रसिकातले नेतृत्व गुण वाखाणण्याजोगे आहेत. पाड्यावरच्या प्रशिक्षणांची सर्वांच्या जेवणासह सगळी जबाबदारी ती घेते. प्रत्येक मुला-मुलीकडे तिचं बारकाईनं लक्ष असतं. खेळघरातली शैक्षणिक साधनं तिचं फार प्रेमानं सांभाळली आहेत, काही नवी तयार केली आहेत. मुलं शाळेत जातात, अभ्यास करतात, खेळतात, स्वच्छ राहतात हे आता पाड्यावरच्या मोठ्यांच्या आणि शाळेतल्या शिक्षकांच्याही

नजरेत भरू लागलं आहे. रसिकाला साऱ्यांचं कौतुक आणि आदरही मिळू लागला आहे.

अर्थात रसिकानं या साऱ्या कामाचा स्वतःच्या शिक्षणावर परिणाम घडू दिला नाही. शाळेत ती पहिल्या पाचात असते. कबड्डी, खो-खो अशा खेळांत राज्यस्तरीय स्पर्धेत भाग घेते. पुढे भरपूर शिकायची जिद्द तिच्या मनात आहे.

रसिका ही एक वेगळी, विशेष बुद्धिमत्ता असलेली मुलगी आहे. तिला माणसांची जाण आहे, त्यांच्याबद्दल प्रेम आहे, त्यांचं भलं व्हावं ही इच्छा आहे. याची मुळं तिच्या कुटुंबातही दिसतात. रसिकाचं कुटुंब इतर पाड्यावरच्या कुटुंबापेक्षा थोडं वेगळं आहे. दोन मुलगे, दोन मुली आणि आई-बाबा अशा ह्या कुटुंबात इतरत्र सहजी आढळणार नाहीत अशा चांगल्या गोष्टी आहेत. उदा. वडील दारू पीत नाहीत, घरकामात मदत करतात, मुलगा-मुलगी भेद मानत नाहीत इत्यादी. मजुरी करणं, करवंद-जांभळं असा रानमेवा जमवणं आणि विकणं अशी इतरांसारखी कामं रसिकाचे आई-वडिलही करतातच. याखेरीज पाडा मुख्य रस्त्यावर असल्यानं त्यांचा बाहेरच्या जगाशी वेळोवेळी संबंध आला. बाहेरून

कुणीही आलं तरी चौकशी रसिकाच्या घरातच होते. फॉरेस्ट डिपार्टमेंटच्या लोकांना जंगलातले रस्ते दाखवणं, सरकारी पहाण्यांमध्ये मदत करणं, नारी समता मंचासारख्या संस्थांच्या प्रकल्पात आत्मीयतेनं मदत करणं, सहभागी होणं, अशा गोष्टींमुळं त्यांना जग बघायला मिळालं. दारू सोडायची प्रेरणा मिळाली. मुलांना शिकवायची तीव्र इच्छा मनात तयार झाली. पूर्वी रसिका बाहेरून पाड्यावर आलेल्या कुठल्याही व्यक्तीसमोर एकदम गप्प होऊन जायची. नजरेत एक भीती, परकेपण असायचं. पण आता ती धीट झाली आहे. आत्मविश्वासाच्या दिशेनं प्रवास करू लागली आहे.

रसिकाशी गप्पा मारताना ती म्हणते. "ताई मला अजून खूप शिकायचंय. आमच्या कातकरी मुलांना पुढं आणायचंय, मी लवकर लग्न करणार नाही." हा आशावाद सुखावून तर जातोच पण आपल्या जबाबदारीची जाणीवही करून देतो.

हे सारं खरोखर अद्भूत आहे. ज्या वयात खेळायचं, बागडायचं, दंगा करायचा, नटायचं त्या कुमारवयात रसिकानं केवढी भरारी मारली. न कळत्या वयात स्वतःतून बाहेर पडून पाड्यावरच्या मुलांचं पालकत्व घेण्याची ! खरंच सांगून विश्वास बसणार नाही अशी ही गोष्ट आहे. पाड्यावरच्या सुन्न वातावरणात, जिथून म्हणून प्रेरणा मिळेल, तिथून ती वेचत ही मुलगी विचार करते, स्वप्न बघते, ती पूर्ण करायची उमेद बाळगते. हे पाहूनच मनात पुन्हा आशा जोम धरू लागते.

आदिवासी संस्कृती जपण्यासाठी...

साधना दधीच

प्रमोद गोवारीची ओळख करून देताना मला विशेष आनंद होतो आहे. मी २००७ पासून पालघर भागातल्या 'आदिवासी सहज शिक्षण परिवार' या संस्थेचं काम करू लागले. त्यावेळी संस्थेच्या गाडीचा ड्रायव्हर म्हणून प्रमोदशी माझी ओळख झाली.

पुढं संस्थेला एका नव्या आर्थिक संकटाला सामोरं जावं लागलं. हळूहळू प्रशिक्षित कार्यकर्ते वेगवेगळ्या वाटा शोधून निघून गेले. मागं फक्त स्थानिक कार्यकर्ते राहिले. या सगळ्यांचंच शिक्षण दहावीच्या आसपासचं. संस्थेनं त्यांना सांगितलं की प्रत्येकानं आपापल्या आवडीचा एखादा विषय निवडावा, अभ्यास करावा व त्यानुसार किमान दोन गावांमध्ये जाऊन काम करावं. त्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी एकेक 'गुरू' नेमला होता. पर्यावरणरक्षण, गर्भवती स्त्रियांचं आरोग्य, पंचायत राज, महिला संघटन असे अनेक विषय सुचवले होते. सगळ्या कार्यकर्त्यांनी काही असा अभ्यास करायची तयारी दाखवली नाही. ज्यांनी अभ्यासाची सुरुवात केली, त्यातलेही काहीजण गळले.

त्यावेळी प्रमोद मला म्हणाला, "ताई, मलापण एका वेगळ्या विषयावर अभ्यास करायचा आहे. मी पण सहभागी होऊ का?" मला काय उत्तर द्यायचं, ते सुचेना. ड्रायव्हरचं काम करणारा ते काम सोडून अभ्यासाला सुरुवात करणार? आणि गाडीला ड्रायव्हर तर हवाच, मग कसं करावं....

पण माझी अडचण ओळखून तो लगेच म्हणाला, "मी ड्रायव्हरचं काम चालूच ठेवेन. मला जास्तीचे पैसेपण नकोत, पण मला खूप काहीतरी करायचंय."

"म्हणजे काय करायचंय?", माझा प्रश्न.

"आमची आदिवासी संस्कृती हरवत चालली आहे. आमच्याकडे अनेक चांगल्या गोष्टी आहेत, त्या जपल्या पाहिजेत, त्या वापरात राहिल्या पाहिजेत. त्याविषयी लिहून ठेवलं पाहिजे. जंगलाशी लोकांचा संबंध राहिला नाही, म्हणून जंगलाची त्यांना जाणही राहिली नाही. जाण असेल तर ते आपलं जंगल जपतील. त्यासाठी लोकांना शिक्षण दिलं पाहिजे. मला हे सगळं करायचंय." एका अभ्यास-सहलीत प्रमोद मेंढा-लेखा पाहून आला होता. तेव्हापासून त्याच्या डोक्यात हे विषय घोळत होते.

'आता त्याला 'गुरू' कोण शोधायचा..' या मला पडलेल्या प्रश्नावर प्रमोदनं आधीच उत्तर शोधून ठेवलं होतं. 'नियोजन' हा त्याचा एकदम युएसपी बरं का! त्यानं मेंढाचं बायोडायव्हर्सिटी रजिस्टर मागवलं, डॉ. माधव गाडगीळाचं 'निसर्ग नियोजन : लोकसहभागाने', डॉ. गोविंद गारेंचं 'वारली चित्रे, वारली संस्कृती' अशी अनेक पुस्तकं उत्साहानं वाचून काढली. विश्वास बसेना की हा मुलगा दहावीत नापास झालेला आहे! ज्या मुलामध्ये शिकण्याची, जग समजावून घ्यायची एवढी प्रचंड इच्छा आणि ताकद आहे त्याला 'नापास' करणारं औपचारिक शिक्षण किती दुबळं आहे, असं मला वाटून गेलं.

प्रमोद गोवारी, मल्हार कोळी या आदिवासी समाजातला आहे. आज तो पस्तिशीत आहे. ठाणे जिल्ह्यातल्या मासवण गावी तो आठ काका आणि एका आत्यासह मोठ्या एकत्र कुटुंबात वाढला. पारंपरिक शेती आणि मजुरीवर घराची गुजराण होत असे. ३-४ मुलांच्या पाठी जगलेला प्रमोद आई-वडिलांचा एकुलता एक मुलगा. आई-वडील निरक्षर होते, पण मुलाला शिकवायची त्यांची इच्छा प्रबळ होती. गावातल्या मासवण विभाग हायस्कूल या शाळेत तो शिकला. शाळेतल्या क्रीडा-प्रकारांमध्ये (गोळाफेक, थाळीफेकपासून लांब उडी, उंच उडी इ.) खूप मजा यायची, असं तो म्हणतो. इंग्रजी आणि गणितानं घात केल्यानं प्रमोदनं दहावीत शिक्षण सोडलं. त्याच्या आई - गोदावरीबाई संस्थेत २५ वर्षांपासून मदतनीस म्हणून काम करत होत्या. त्यामुळे ड्रायव्हिंग शिकून प्रमोद संस्थेत कामाला लागला.

सातवी-आठवीत असल्यापासूनच आदिवासी भूमिसेनेच्या शिबिरांना प्रमोद आवर्जून जायचा. पुढं आदिवासी सहज शिक्षण परिवार संस्थेतर्फे निरीड संस्था, सेवादल, सर्च इत्यादींनी घेतलेल्या शिबिरांमध्ये तो सहभागी झाला.

"बाहेर पडलं, लोकांना भेटलं की माणूस हुशार होतो. शिबिरातल्या चर्चा, प्रशिक्षणं, पथनाट्यं यातून मला खूप काही शिकायला मिळालं," असं प्रमोद सांगतो.

मेंढा-लेखातलं देवाजी तोफा आणि मोहन हिरालाल हिराबाईंचं काम पाहिलं, तेव्हापासूनच जंगल-जमिनीवरचा आदिवासींचा हक्क,

वन-संरक्षण आणि आदिवासी संस्कृतीजतनासारख्या विषयांनी प्रमोदच्या मनात घर केलेलं होतं.

एकदा संस्थेत जैवविविधता मापन कसं करावं याबद्दल काही शिकवलं गेलं. त्याचा उपयोग करून, संस्थेच्या वसतिगृहातील मुलींसोबत, संस्थेच्याच जागेचं मापन त्यानं केलं. त्या भूभागाची वैशिष्ट्यं, तिथल्या वनस्पती, जीवजंतू, पक्ष्यांची स्थानिक नावं इत्यादींचा तपशील भरून तक्ते तयार झाले.

कुणीही न सांगता, तुटपुंज्या मार्गदर्शनाखाली प्रमोदनं जैवविविधतेचं मापन करण्याची केलेली धडपड क्वचितच कुठं पाहायला मिळते.

आदिवासी संस्कृती आणि लोककला निसर्गसंवादी असून त्यांचं श्रीमंत भांडार आता लोप पावत आहे, नव्या जीवनशैलीत, नव्या शिक्षणाच्या व्यवसायांच्या रेट्यात सण-उत्सव बदलत चाललेत, पुढच्या पिढीला हे सणवार साजरे करण्याच्या पद्धती, त्या वेळी जी नाच-गाणी होतात ती कळणार तरी कशी? त्या वेळी वाद्य वाजवणारे कलाकार, ती बनवणारे कलाकार आता कमी होत चाललेत. ते पारंपरिक ज्ञान जतन करून ठेवायला हवं, असं प्रमोदला वाटलं. मग त्यानं वेळ मिळेल तशी माहिती गोळा करायला सुरुवात केली. गौरीची गाणी-नाच, होळीच्या दिवशीचा टिपरी नाच, दिवाळीतला तारपा नाच, तारपा तयार करणाऱ्यांच्या वाड्या, आट्यापाट्यांचा खेळ, मृत्यूच्या वेळी होणारी कार्यं, अशा अनेकविध गोष्टींचं चित्रिकरण करून ठेवलं, त्याविषयीची माहिती - विशेषतः गावागावातल्या वृद्धांकडून गोळा केली, लिहून ठेवली. वारली चित्रं काढणाऱ्या कलाकारांचा शोध घेतला. एकदा त्यानं छोट्या मुलांसह पक्षी-निरीक्षणाचा कार्यक्रम घेतला. त्यावेळी मुलांनी त्याला पक्ष्यांविषयीची खूप माहिती दिली. वडाचा चीक ताडाच्या किंवा माडाच्या हिराला लावून (लेप वापरणे) पक्षी जिवंत पकडण्याची पारंपरिक पद्धत मुलांनी त्याला दाखवली.

असंच एकदा स्थानिक भाषांत कथाकथन करणाऱ्या कलाकारांचा शोध चालू होता, तेव्हा प्रमोदला वेगवेगळ्या भाषांत कथा सांगणारे, गाणी गाणारे कितीतरी कलाकार त्यांच्याच परिसरातच आढळले. इतके कलाकार आपल्या जवळपास राहतात, त्यांची कला लोकांपर्यंत पोचायला हवी, त्यासाठी काय करता येईल, याचा विचार तो करू लागला. मग एका मे महिन्यात त्यानं बोलीभाषा कथाकथन कार्यक्रम आयोजित केला. त्याला प्रचंड प्रतिसाद मिळाला. कार्यक्रमात वारली, मांगेली, वाडवल, कोकणा, वंजारी, अहिराणी, भंडारी, तांडेल अशा अनेक आदिवासी भाषांतून कथा सांगितल्या गेल्या. काहींनी धवलेरी गीतं गाईली. प्रमोद व आमचा सहकारी अनंत पवार यांनी त्यांच्या भाषेतच सूत्रसंचालन केलं. आपली भाषा स्टेजवरून बोलण्याचा हा पहिलाच अनुभव त्यांना रोमांचक वाटला आणि चक्र स्टार वाहिनीनं तो प्रसारित केला. आम्ही त्यांना बोलावलेलं नव्हतं, तरीही प्रसिद्धी मिळाल्यामुळे साऱ्यांचा उत्साह वाढला. या कार्यक्रमामुळे अजून एक फायदा झाला तो म्हणजे, गावातल्या वंजारी समाजाला संस्थेविषयी आपलेपणा वाटू लागला.

आदिवासींच्या वापरात असलेल्या अवजारांचा संग्रह प्रमोदनं चालू केला आहे. शिवाय मधल्या काळात रानभाज्यांचे फोटो जमा केले आहेत. ते घेऊन वेगवेगळ्या लोकांना दाखवून माहिती गोळा केली आहे. वसंत ऋतूत जमिनीला आतून पाझर फुटतो, त्यामुळे झाडांना नवी पालवी फुटते, वेगवेगळ्या भाज्या उगवू लागतात, असं आदिवासी म्हणतात. तेव्हाच उगवणारी धुल्या-शेवली भाजी, रानसुरण, करडू भाजी, आलींब (मशरूम), नवीन लग्न झालेल्या जावयाला खास आमंत्रण देऊन खायला देतात ती कोली-भाजी अशा अनेक प्रकारच्या रानभाज्यांच्या नोंदी प्रमोदनं केल्या आहेत.

हे सगळं कशासाठी टिपून ठेवायचं - तर ते महत्त्वाचं आहे,

मासवण गावामध्ये दोन समाज राहतात. मल्हार-कोळी आणि वंजारी. त्यातील वंजारी समाज हा पूर्वीचा व्यापारी समाज, श्रीमंत समाज. पूर्वी यांच्या शेतावर काम करण्यासाठी आदिवासी मुलांना बळजबरीनं नेलं जाई, आणि मुलींना वंजारी घरांमध्ये छोटी बाळं सांभाळण्याचं काम करावं लागे. त्याची मजुरी मिळेच असंही नाही. हे प्रमोदनं लहानपणी कधी पाहिलं असलं तरी सध्या अशी परिस्थिती नाही. शिक्षण मिळायला लागलं तसा यात बदल झालेला आहे. गावात काही भेदभाव असल्याची त्याची तक्रार नाही.

खरं सांगायचं तर त्याची कधी कसली तक्रार नसतेच मुळी. आम्ही बोलत असताना आम्ही एक चुकीची गोष्ट केली, त्यांना जरा खोदूनच दोन प्रश्न विचारले-

“तुम्हाला इतर काहीजण जसे भरपूर पैसे मिळवतात, तसे मिळवावेत असं वाटतं का?” - यावर त्याचं म्हणणं असं की “पैशानं काय सगळ्या गोष्टी मिळतात काय?”

“तुमचेच काही नातेवाईक असे पैसे मिळवत असतील, त्यांच्यापुढे कमीपणा वाटतो का?”

यावर शांत उत्तर येतं, “हाताची पाच बोटं काय सारखी असतात का?”

स्वतःविषयी शक्यतो काही न बोलणारा हा माणूस, त्याचं हे साधं तत्त्वज्ञान मात्र सहजपणे सांगून मोकळा होतो.

टिकलं पाहिजे, एवढी एकच इच्छा. नोकरीनंतरचा वेळ भटकून माहिती घेत फिरणं, पुस्तकं/ लेख वाचून आपली समजूत वाढवणं, लोकांशी बोलणं हे सगळं प्रमोद एकट्याच्या जिवावर करत असतो.

खरं पाहता त्यानं निवडलेला विषय इतका व्यापक आहे की त्यासाठी अभ्यास करणाऱ्या दोन व्यक्ती हव्यात, शिवाय दोन तज्ज्ञ हवेत.

या नोंदी नीट करता याव्यात यासाठी प्रमोदनं संगणकाची ओळख वाढवली, फोटो काढणं - व्हिडीओ शूटिंग करणं शिकून घेतलं; आता तो मराठीत अहवाल लिहू शकतो, संस्थेची महत्त्वाची कागदपत्रं जपून ठेवणं, हिशेब लिहिणं, मिटींगचे मुद्दे लिहिणं ही कामं देखील करतो.

आठ वर्षांचा श्रवण आणि एक महिन्याचा पार्थ या आपल्या मुलांसाठी आणि पुढच्या पिढीसाठी प्रमोद जो वारसा ठेवू पाहतोय, तो किती मौलिक आहे! बारावी शिकलेल्या त्याच्या पत्नीला आपल्या नवऱ्याची कामातली तळमळ, धडपड दिसते. त्याला संपूर्ण पाठिंबा देत ती म्हणते, “मी तुमच्यापेक्षा शाळा जास्त शिकलेय, पण तुम्ही जे करताय ते शाळा शिकून कुठं येतं?”

शिक्षण सोडलं तरी प्रमोदनं शिकण्याची इच्छा सोडली नव्हती! वेळ आणि संधी मिळताच त्यानं पर्यावरण-जैवविविधतेसारख्या विषयात रस घेऊन मनापासून काम केलं. आता वन-हक्क, वन-संरक्षण या विषयातले कायदे अभ्यासून ते प्रत्यक्षात मिळवायच्या दिशेनं काम करायची त्याची इच्छा आहे.

आपल्या कामासाठी पैसे, संसाधनं उपलब्ध होत नाहीत, या अडचणींविषयी किंचितही तक्रारीचा सूर प्रमोदकडे नाही. आपल्याला पटलेली, आतून वाटलेली गोष्ट कष्टपूर्वक आणि सातत्यानं करत राहायची हेच त्याचं सूत्र आहे.

assp1978@gmail.com

तंत्रज्ञानाचा विकास नव्हे, विकासासाठी तंत्रज्ञान

संजीवनी कुलकर्णी

“कृष्णभावी गावात पाणी दुरून आणावं लागतं. शंभर मीटर अंतरावरून एक घागरभर पाणी आणायला मी आणि माझी सहकारी गेलो होतो. दोघांनी आपापली घागर भरून आणायची ठरवली होती. प्रत्यक्षात दोघांनी मिळून आणली, अर्धी घागर! आम्ही दमलो, ओले झालो, कसेबसे धापा टाकत पोचलो. आमच्याच आसपास आमच्या निम्म्या वयाच्या आणि निम्म्या आकाराच्या पोरी डोक्यावर एक घागर आणि कमरेवर एक कळशी भरून शांतपणे पाणी आणत होत्या! समाजातल्या वंचित गटाला साधं रोजचं जीवन जगताना काय करावं लागतं, एखाद्या परिस्थितीत किती कष्ट करावे लागतात, हे कुणी सांगून आपल्याला कळणार नाही. दुरून पाणी आणणं म्हणजे काय, हे मला त्याचा अनुभव घेतल्यावरच कळलं. एरवी माझ्यासारख्या शहरी आणि मध्यमवर्गीय सुशिक्षित जगातल्या मुलाला ते कधीच कळलं नसतं.”

अभिराम सहस्रबुद्धे, वय २७.

समाजाच्या, विशेषतः वंचित गटांच्या विकासाचा विचार ही त्यानं कामाची दिशा ठरवली आहे. त्यासाठी अभ्यासाची पार्श्वभूमी हवी म्हणून मुंबई आय. आय.टीत ‘तंत्रज्ञान आणि विकास’ या विषयात तो एम. टेक. करतो आहे. ह्या शिक्षणक्रमात पहिल्या वर्षाच्या शेवटचे नऊ आठवडे एखाद्या गावात जाऊन, तिथे राहून तिथले प्रश्न समजावून घेऊन, त्यांच्या उत्तरांच्या दिशा शोधण्याचं काम करायचं असतं. अभिराम त्यासाठी कर्नाटकातल्या कट्टणभावी या गावी गेला होता.

पुण्यासारख्या शहरातला, मध्यमवर्गीय घरात वाढलेला, इंजिनियर आईवडलांचा लाडात वाढलेला मुलगा. लांबून पाणी भरणं, चुलीवर धुरात स्वैपाक करणं, शेतात काम करणं; अशा कामांची त्याला फक्त ओळख होती, माहिती नव्हे. स्वतःची करीयर ठरवण्याच्या टप्प्यावर वंचितांच्या जीवनाकडे त्याचं लक्ष तरी कसं गेलं, आणि बकळ पैसा देणाऱ्या अनेक वाटा समोर असताना, त्या सगळ्या बाजूला टाकून, त्यानं हे वेगळे पर्याय का निवडले?

अभिराम म्हणाला, “कुठलं शिक्षण घ्यायचं, आयुष्यात काय करायचं, हे निर्णय आणि जबाबदारी माझीच असली तरी त्यामागं माझ्या आईवडलांनी मला कसं वाढवलं, माझ्या शाळेंनं

काय शिकवलं, ह्याचा भाग आहेच. माझ्या कुठल्याही मागण्यांना आईवडलांनी कधी नाही म्हटलं नाही, पण मागितलं आणि मिळालं असंही झालं नाही. ती गोष्ट का हवीय, याचं पटण्याजोगं कारण द्यावंच लागे.

आम्हाला तेव्हा माहीत नसलेला भाग असा होता की, 'मूल काहीएक विचार करून मागतंय ना', हे आमचे आईवडील पाहत होते. आम्ही, म्हणजे मी आणि बहिणीनं, दिलेली कारणं फार तर्कपूर्ण असतच असं नाही, असं आता जाणवतंय; मात्र मागितल्यावर वाक्य संपायच्या आत ती गोष्ट ते हजर करत नव्हते. तसंच, मुलांनी काही मागितलं तर 'नाही म्हणायची पद्धत' म्हणूनही कारणं विचारत नव्हते. 'कुत्रं पाळणं' सोडून मी मागितलेल्या सर्व गोष्टी मला मिळाल्या; पण मी वाटेल ते मागितलं तर मला मिळणार नाही, हेही समजलेलं होतं, त्यामुळे माझाही

दृष्टिकोण तसाच झाला. जे आवश्यक आहे ते मागायचंच, आणि ते मिळायचंही."

सहस्रबुद्ध्यांचं स्वयंपाकघर सुंदर देखणं असण्यापेक्षा, सोईस्कर अधिक आहे. लागणारी गोष्ट बाजारातून विकत आणण्यापेक्षा घरात बनवताच येईल का, असा विचार केला जाणं, ही त्या घराची रीतच आहे; मग ते कपडे शिवणं असो की आई-बहिणीच्या कुर्त्यावर केलेलं भरतकाम असो. बटण लावायला तर आजीनं अभिरामला बालवाडीत असतानाच शिकवलं होतं. पावसाळ्यात दारं फुगली तर सुताराला कधी बोलावलं जायचं नाही, घरात रंधा असायचा, अभिराम आणि त्याच्या मोठ्या बहिणीला दार घट्ट धरायला सांगून वडील रंधा मारत. घरात अशा कामांच्या हत्यारांची पेटी असे, त्या हत्यारांशी वडलांनीच ओळख करून दिली, कशी वापरायची, काय काळजी घ्यायची हे काम करताना मदतीला घेऊन दाखवलं. घरातली एखादी वस्तू चांगली चालत असताना केवळ जुनी झालीय म्हणून काढून टाकायची अशी पद्धतच या घराची नाही, आजही नाही. मोडली तरी आधी दुरुस्त करण्याची खटपट केली जाते.

गेल्या काही वर्षांत तर वडलांनी चरखा आणलाय आणि ते दिवसाकाठी काही तास नेमानं सूत काततात. वडलांनी स्वतः कातलेल्या सुताचा झब्बा, कुर्ता, आई बेतून देते, आणि घरातल्या शिवणयंत्रावर शिवला जाऊन अभिरामला घालायला मिळतो, आणि अभिराम तो घालतोही.

पुण्यात त्या काळात नव्यानं सुरू झालेल्या 'अक्षरनंदन' या प्रयोगशील शाळेत अभिराम शिकला. या शाळेचाही आपल्या विचारांच्या दिशारचनेत वाटा असल्याचं सांगताना अभिराम म्हणाला, "आपल्याला जे शिकायला आवडतं त्याचाच अभ्यास मी करतो; म्हणजे, जे शिकायची नावड आहे, त्याचा अभ्यास करणं मला जमतच नाही. अक्षरनंदनमध्ये असल्यानं मला माझ्या मनाप्रमाणे वागता आलं. इतकंच नाही तर, मनापासून करायच्या गोष्टींसाठी जीव टाकून कष्ट करण्याची सवयही लागली." दहावीच्या सुटीत अभिरामनं पुणे विद्यापीठाच्या आयुका केंद्रातर्फे दुर्बीण तयार करायच्या प्रकल्पात भाग घेतला होता. अत्यंत शिस्तशीरपणे त्यातला आरसा घासघासून नेटानं तयार करणं, मग तो वापरून दुर्बीण बनवणं, असं ते काम अभिरामनं मनापासून केलं. "आईबाबांना आकाशदर्शनाची आवड आहे, म्हणून मी दुर्बीण करायला गेलो, मला स्वतःला तसा खगोलशास्त्रात रस नव्हता, पण अशी मोठी दुर्बीण मिळाली तर त्यांना आवडेल म्हणून मी त्यात रस घेतला. दुर्बीण झाल्यावर वडलांनी ती ठेवायला स्टॅंड केला, तो तयार करत असतानाही मी सोबत होतोच. त्यातल्या यांत्रिकी खाचाखोचा मी समजावून घेतल्या." अभिरामच्या आई पालकनीतीच्या कार्यकर्त्या आहेत. पालकनीतीच्या माहितीघराचं काम त्यांच्या राहत्या घरातच काही वर्ष चालू होतं. अभिरामनं त्याचाही फायदा करून घेतला. घरातच वाचनालय असल्यानं त्याला खूप वाचायला मिळालं. परीक्षेसाठी अभ्यास करायचा, परीक्षेला लागेल तेच वाचन करायचं अशी अपेक्षा घरानंही केली नाही आणि शाळेंतही. बारावीला असताना, "परीक्षेला बसूच नको का" असं अभिराम आईला म्हणाला होता.

"आता अगदी थोडंच राहिलंय रे, इथपर्यंत आलायस तर, करून टाक ना पूर्ण!" आई म्हणाली.

"नापास होईन अग मी!"

"चालेल ना... पण काही विषय जरी सुटले तर तेवढे उरकून जातील." अभिरामनं परीक्षा दिली आणि पासही झाला. अभिरामची एकंदर क्षमता पाहता, तो पास होईल याबद्दल इतर कुणाच्याच मनात शंकाही नव्हती. अर्थात, पास झाला तरी एरवी अपेक्षा केली असती तसं त्याला अभियांत्रिकी किंवा संगणकशास्त्रात आमंत्रण मिळण्याची शक्यता नव्हती. त्यानं वनस्पतीशास्त्रात बी. एस्सी. केलं. एकंदरीनं निसर्गाकडे ओढा होता, आईवडील ट्रेकींग करत, आणि मुख्य म्हणजे तिथं आमंत्रण सहज उपलब्ध होतं. त्यानंतर एम. एस्सी.साठी पुणे विद्यापीठात 'उपग्रहाच्या साहाय्यानं घेतलेला भौगोलिक अंदाज' (भू-माहितीकी) असा विषय घेतला. यामध्ये उपग्रहाच्या साहाय्यानं विशिष्ट विषयावरचे नकाशे कसे तयार करायचे, त्यातून समजणाऱ्या माहितीचं विश्लेषण कसं करायचं हे त्यानं शिकून घेतलं. या नकाशांचा वापर वेगवेगळ्या अनेक संदर्भातून

करता येतो. उदाहरणार्थ, मराठ्यांच्या इतिहासात उल्लेख असलेल्या काही घटना किंवा युद्धांमध्ये भूगोलाचा महत्त्वाचा हात होता, तो भौगोलिक संदर्भ दाखवणारे एकशेवीस-पंचवीस नकाशे अभिरामनं एका शिक्षणसंस्थेसाठी काढले.

हे काम करत असतानाची त्याची कामात रमण्याची वृत्ती पाहून, सी.डी.एस.ए. नावाच्या संस्थेत त्याला नकाशे तयार करायच्या कामावर बोलावले गेलं. या संस्थेचा दृष्टिकोण अगदी मनमोकळा म्हणावा असा होता. अभिराम फक्त 'नकाशे बनवणारा' म्हणून तिथे लागला होता, तरी त्यांचं विश्लेषण काय होत आहे, त्यातून काय निघतं आहे, त्या प्रश्नांच्या आकलनासाठी आपण कशा प्रकारचे अभ्यास करायला हवेत, वगैरे चर्चेतही अभिरामला सामील करून घेतलं जाई. तिथं असतानाच आय.आय.टी. मुंबईत सितारा गटानं सुरू केलेल्या या शिक्षणक्रमात प्रवेश घ्यायचा निर्णय झाला. सी.डी.एस.ए.नं शिकून यायला सुचवलं आणि शिक्षणानंतर आपल्याकडे नोकरी मिळेलच याचीही शाश्वती दिली.

खात्रीची नोकरी हातात असणं, अभिरामच्या दृष्टीनं महत्त्वाचं आहे. समाजकार्य करायचं म्हणजे पैसा मिळवायचाच नाही, असं त्याचं मत नाही. अर्थात पैसा मिळवायचा म्हणजे वैद्यकीय, संगणकीय, बाजार किंवा औषधक्षेत्रात मिळवतात तसा खोऱ्यातनं ओढण्याजोगा नाही, पण सुखानं जगायला लागतो तेवढा हवाच. अभिरामच्या दृष्टीनं पैसा हे उद्दिष्ट नाही, साधन आहे. ज्यांना अतिशय गरज आहे, त्यांच्या उपयोगी पडणारं काम करायची त्याची इच्छा आहे; कोणाच्यातरी घरी अजून एक ए.सी. लागावा म्हणून नव्हे. आपल्या कामानं 'भारत गरिबीतून मुक्त होईल', अशी कल्पना त्याच्या मनात नाही. आपल्या उद्दिष्टांसाठी आंदोलन उभारण्याची लढाऊ वृत्तीही त्याच्याजवळ नाही. आपल्याजवळ आहे ते इतरांना वाटून टाकावं, अशा विरक्त दानशूर वृत्तीचाही अभिराम अजिबात नाही. त्याला विकासकामांमध्येच रस आहे, मात्र सर्वांच्या अत्यावश्यक गरजा प्रथम पूर्ण व्हायलाच हव्यात, आणि त्यासाठी त्याच्यासारख्या तरुणांनी तंत्रविज्ञान किंवा इतर अनेक शिक्षणवाटांवर गवसलेलं ज्ञान किंवा मर्म कामी आणावं, असं त्याला आवर्जून वाटतं.

त्या दृष्टीनं त्याचा आत्ताचा शिक्षणक्रम अगदी आदर्श आहे. नऊ आठवड्यांसाठी एखाद्या खेड्यात राहायला जाऊन, किमान चांगलं जगण्याच्या वाटेवर तिथं कुठल्या अडचणी आहेत, त्यातही तिथल्या गावकऱ्यांना कुठला प्रश्न महत्त्वाचा वाटतो ते पाहणं, त्या प्रश्नाला आपल्या शिक्षण - वाचन - तंत्रज्ञानातून उत्तर शोधायला मदत करणं, ही अपेक्षा प्रत्येक विद्यार्थ्याकडून आहे. बाहेरून आलेल्या आपल्याला वाटतो तो अगदी खरा प्रश्न असला तरी तिथं राहणाऱ्यांना तसं वाटत नसेल तर तो विषय काम करण्यासाठी अजिबात घ्यायचा नाही. हे समजावताना एका प्रोफेसरांनी उदाहरण दिलं होतं, 'एका आदिवासी गावात बालमृत्यूचं प्रमाण बरंच जास्त होतं. तिथं गेलेल्या विद्यार्थ्याला त्याशिवाय कुठलाही इतर प्रश्न घेणं अयोग्य वाटत होतं, पण त्याला तसा घ्यावा लागला; कारण तिथल्या रहिवाश्यांच्या दृष्टीनं बालमृत्यू घडणं हे नैसर्गिकच होतं; वनस्पती, प्राणी, पक्षी यांच्यातही जन्मताना जे सशक्त, काटक असतं, तेच उरतं,

त्यामुळे नवीन जन्माला येणारे काही जीव मरतातच.'

कट्टणभावीत काजूची झाडे खूप आहेत, पण काजूगर कसा काढायचा हे माहीत नाही, त्यामुळे अगदी फुटकळ भावानं तो विकला जातो. दुरून पाणी आणण्याचा प्रश्न अभिरामला कितीही महत्त्वाचा वाटत असला तरी गावानं सांगितलेला प्रश्न म्हणून त्यानं 'काजूगर प्रक्रिया केंद्र उभारायचं, तर ते कसं', या विषयावर लक्ष केंद्रित केलं. कट्टणभावीत जवळजवळ प्रत्येकाकडे बायोगॅस यंत्रणा आहे. एका घराला किती गॅस लागतो, तेवढा सामान्यपणे तयार होतो का, पर्यायी व्यवस्था काय असते, ह्या विषयावर त्याच्या सहकारी काम करत आहेत.

या कामाशिवाय, उत्तराखंडमधल्या अनेक जलविद्युत प्रकल्पांच्या धरणांमुळे होतील असे दुष्परिणाम विचारात कसे घ्यायला हवेत, कितपत घेतले जातात, त्यासाठी काय करण्याची गरज आहे यावर अभिरामनं या शिक्षणक्रमाचा भाग म्हणून काम केलं. त्याशिवाय मुंबईतली खारफुटीची जंगलं दुर्लक्षित राहणं आणि काही काळानंतर, 'तिथं दुसरं काहीच होण्यासारखं नाही, तेव्हा आता त्या जागेत इमारती उठवू', असा निर्णय करवून घेणं, असे प्रकार सर्रास घडतात. तसं घडणं खरं म्हणजे पर्यावरण सुरक्षा कायद्याचा भंग करतं. असं न घडावं यासाठी समाजात जाणीव-जागृती करताना- तिथले नकाशे, त्या संदर्भातले कायदे, त्याबद्दलची सरकारी व्यवस्था, आपल्याला काही तक्रार करायची तर ती कुणाकडे करावी, त्याचा काय परिणाम होऊ शकतो, कोण निर्णय घेतं अशा सगळ्या माहितीची गरज असते. अभिरामनं ह्याचा एक दस्तावेजच तयार केला आहे.

अशा प्रकारे वेगवेगळ्या विषयांवरचे दस्तावेज तयार करून ठेवलेले असले, तर नंतर काम करणाऱ्या लोकांना फार मदत होते; कारण कोणतीही समस्या अथवा ती दूर करणारं विकासकाम एकांगी नसतं; त्याला जवळपास प्रत्येकच वेळी सामाजिक, आर्थिक, पर्यावरण विषयक आणि बऱ्याचदा राजकीय अंगं आणि मर्यादाही असतात. तेव्हा फक्त एका दिशेनं विचार करून केलेली कामं, अपेक्षित बदल घडवून आणू शकणार नाहीत.

अभिराम म्हणतो, "आमच्या अभ्यासक्रमाच्या नावातला, 'तंत्रज्ञान आणि विकास' यांच्यामधला 'आणि' हा शब्द बाकीच्या दोघांइतकाच महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे तंत्रज्ञानाचा विकास न करता विकासासाठी तंत्रज्ञान वापरणं हे त्याचं लक्ष्य आहे. आम्हाला एखाद्या समस्येपासून सुरू करून तिच्या वर सांगितलेल्या सगळ्या अंगांचा विचार करून उत्तराकडे कसं जाता येतं, हे शिकवलं जातं. त्याचबरोबर एखादं तंत्रज्ञान हातात घेऊन मग त्यानं सोडवता येतील अश्या समस्यांचा शोध घ्यायचा नाही, हेही आवर्जून सांगितलं जातं.

आता इथून बाहेर पडल्यावर परत सी.डी.एस.ए.मध्ये जाऊन तिथं विकास आराखडे बनवताना, नकाशे बनवण्याबरोबरच इथं शिकलेल्या गोष्टींचा वापर करणार. काही विकास कामांमध्ये तंत्रज्ञान उपयोगी पडू शकेल का आणि कसं याचा अभ्यास करून त्याचा समावेश त्या आराखड्यात करता येईल. उदा. एका प्रदेशात फळांचं उत्पादन चांगलं असेल तर तिथल्या एखाद दोन खेड्यांत बचत-गटांना त्यावर प्रक्रिया

करणारा लहान कारखाना काढता येईल का, त्यासाठी काय काय करावं लागेल इत्यादी.'

आज मुंबईतल्या खारफुटी जंगलांना काय धोके आहेत, त्यामुळे जंगलांचं कायदेशीर संरक्षण धाव्यावर बसवून त्यांचं नुकसान कसं होत आहे, ते थांबवण्यासाठी काय करता येणं शक्य आहे, या सर्वांचा अभ्यास करून ते सोप्या भाषेत सांगता येईल असा कृतीकार्यक्रम अभिरामनं तयार केला आहे. त्याचा वापर या जंगलांविषयी जाणीव वाढवायला करता येईल. हे काम पुढं नेऊन पाणथळ जागांच्या पर्यावरणीय जपणुकीसाठी काम करण्याची त्याची इच्छा आहे. ही जंगलं वाचवायची तर लोकसहभाग हवाच हे त्याला जाणवलं, म्हणून त्यानं ह्या कामात लक्ष घातलं. अभिरामसाठी अभ्यास आणि काम, तेही आवडीचं काम, जणू वेगवेगळं उरलेलंच नाही. त्यामुळे आपण काही विशेष करतो आहोत, अशी जाणीवही त्याच्याजवळ नाही.

“तुझ्या पिढीतल्या इतर अनेकांप्रमाणे ‘बकळ पैसा, कमी कष्ट’ असं काम स्वीकारावंसं कधी वाटत नाही का? मित्रमंडळी, घरचे, नातेवाईक यांचा आग्रह म्हणून तरी...” उगाच म्हणावा अशा आमच्या याही प्रश्नाचं उत्तर अभिरामनं अगदी मनापासून दिलं.

“माझ्या घरातल्या कुणीही माझ्याकडून तसल्या भलत्या अपेक्षा केल्याच नाहीत, उलट सगळ्या प्रयत्नांत त्यांची सतत मदतच होती. माझ्या मित्रमंडळींनीही नेहमी मदतच केली. आपण फार वेगळ्या जरी नाही, तरी अगदी नेहमीच्या वाटेनं चालत नाही, याची मला जाणीव आहे, आणि त्याबद्दल आसपासच्या लोकांनी ‘हे काय करतोयस’ असं सतत सतावलं असतं तर, ‘अरे आपण खरंच काही चुकत नाही ना..’ असा निदान प्रश्न तरी पडला असता; पण तसं अजिबातच झालं नाही. उलट प्रोत्साहनच मिळालं. अर्थात, ‘का करतोयस, कसं करणार’ असे प्रश्न मित्रमंडळी विचारतातच, पण आपले विचार आपल्यासाठी स्पष्ट व्हायला ते हवेच असतात.”

abhiramsahasrabudhe@gmail.com

‘बेशिस्तीकडे’ बघण्याचा नवा दृष्टिकोण शुभदा जोशी

‘क्रेमर व्हर्सेस क्रेमर’ या सिनेमातलं एक दृश्य मला आठवतंय. पाच-सहा वर्षांचा सिद् हा पराकोटीच्या संतापानं बाबांवर ओरडत असतो, “वाईट आहात तुम्ही! मला खूप राग येतो तुमचा.” वडील त्याला फरपटत त्याच्या खोलीकडे नेतात, रागारागानं पलंगावर ढकलतात आणि ओरडतात, “चूप! मूखा-ई, किती त्रास देशील अरे!”

प्रत्यक्षात काय झालेलं असतं? सिद्धे आई-बाबा विभक्त झालेले असतात. सिद्धा सांभाळून वडील घरूनच काम करत असतात. कामामुळे बाबांना सिद्धा वेळ देता येत नसतो. सिद्धा खूप एकटं वाटत असतं. बाबांच्या मागं मागं करताना त्यांच्या अत्यंत महत्त्वाच्या कागदपत्रांवर सिद्धा हातून दूध सांडतं. इतक्या मेहनतीवर पाणी पडलं म्हणून ते भडकतात आणि सिद्धा टाकून बोलतात. सिद्धा वाटू लागतं की, बाबांना आपण नकोच आहोत. तीच भावना तो व्यक्त करतो. बाबाही रागाच्या आहारी जातात.

मला वाटतं, या प्रसंगात सिद्धाच्या वागण्याला त्याचे बाबा कारणीभूत आहेत.

‘बेशिस्त वागणाऱ्याला दोषी ठरवलं, शरम वाटायला लावली की त्याला जबाबदारीची जाणीव होईल’, हे अगदी चुकीचं समीकरण आहे. त्यापेक्षा ‘आपण प्रयत्न केले तर बदल होऊ शकतात’ अशा सकारात्मक पद्धतीनं जबाबदारीची जाणीव

झाली तर प्रश्न सुटू शकतात. ‘मुलाच्या बरोबरीनं आपलीही चूक आहे’ हे जर मोठ्या माणसांना समजू शकलं तर त्यांच्याकडून चूक दुरुस्त करण्याचे प्रयत्न सुरू होतात. आणि मुलालाही भरपाई करण्यासाठी ते उद्युक्त करतात.

बेशिस्त म्हणजे नेमकं काय?

बेशिस्तीचं मूळ हे नाकारलं जाण्यात, महत्त्व न मिळण्यात आहे. भावनेच्या आहारी जाऊन बेशिस्त वर्तन घडतं.

माणसाचा उत्क्रांत मेंदू हा विचार करणारा मेंदू आहे, परंतु जेव्हा या विचारांवर भावना स्वार होतात त्यावेळी हा मेंदू विचार करेनासा होतो; आणि माणूस प्राण्यांप्रमाणे वागू लागतो. म्हणजे एक तर तो संतापून भांडण करतो, घाबरून पळून जातो किंवा त्याला काहीच सुचेनासं होतं. हे सारं नकळत घडून जातं.

अनेकदा लहान मुलं त्यांच्या वयानुसार त्यांना आलेल्या समजप्रमाणे वागत असतात. ती ‘बेशिस्त’ नसतेच. वयाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर मुलांचा वेगवेगळा विकास होत असतो. याबद्दल पालकांना अनेकदा काही माहितीच नसते. त्या टप्प्यावरच्या वेगळ्या वागण्यालाच

आपण मोठी माणसं आहोत. ‘मुलांनी त्यांच्या मनावर आणि वागण्यावर ताबा मिळवावा’, असं आपल्याला वाटत असतं. त्यासाठी सर्वप्रथम आपण स्वतःवर ताबा मिळवायला शिकायला हवं. तरच आपण सुजाण पालक अथवा शिक्षक बनू शकू.

बेशिस्त ठरवून मोठी माणसं मुलांना शिक्षा करतात. खरं तर स्वतःमधले बदल आणि आजूबाजूची परिस्थिती यांचा अर्थ लावून ‘आपण कसं वागायचं’ हा निर्णय घेण्याची त्यांची क्षमता नसते. त्यांना जे करावंसं वाटतं ते योग्य आहे का हे ठरवण्यासाठी, कारण आणि परिणाम यांचा पुरेसा मेळ घालण्यासाठी, आपलं म्हणणं मोठ्यांना पटवण्यासाठी ती अजून लहान असतात.

अनेकदा भुकेनं किंवा अतिश्रमानं कासावीस झालेली मुलं बेशिस्त वागतात. याला जबाबदार कोण? कधी कधी परिस्थितीच याला जबाबदार असते. अशा वेळी त्या मुलाला प्रेमानं मदत करणं सयुक्तिक आहे की शिक्षा करणं ?

‘इतरांना मी नको आहे’ अशा नकारात्मक भावनेनं, नाकारल्या गेलेल्या मुलांच्या मनाचा ताबा घेतला तर मुलं चुकीच्या पद्धतीनं वागू शकतात. त्यांचं हे वागणं स्वतःसाठी आणि इतरांसाठीही हानीकारक असू शकतं. कारण त्या वागण्यामागच्या त्यांच्या मनातल्या धारणा चुकीच्या असतात. आपलं नाकारलं गेलेलं महत्त्व परत मिळवणं हा या वर्तनामागचा उद्देश असतो. सर्वसाधारणपणे मुलांच्या वागण्याचं वर्गीकरण चार प्रकारे होऊ शकतं.

१) सातत्यानं इतरांचं ‘लक्ष’ मिळवण्यासाठी प्रयत्न – इतरांना सतत स्वतःत गुंतवून ठेवणं, स्वतःच्या इच्छा पूर्ण करून घेण्याचा प्रयत्न करणं.

मनातली धारणा : ‘माझ्याकडे सर्वांनी लक्ष दिलं, माझे लाड झाले; तरच मी त्यांना हवा आहे.’

२) सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न – स्वतःच्या म्हणण्याप्रमाणेच व्हायला हवं हा आग्रह धरणं. मनातली धारणा : ‘मी गटात सर्वश्रेष्ठ असेन, सगळे माझं ऐकत असतील तरच मला गटात स्थान आहे.’

३) सूड – सतत बदला घेतल्यासारखं वागणं. मनातली धारणा: ‘हे मला त्रास देतात का, मग मीही त्यांना त्रास देणार! नाही तरी यांना मी नकोच आहे. त्यांच्या वागण्याची परतफेड केली तरच मला बरं वाटेल.’

४) न्यूनगंड – माघार घेणं, एकटं एकटं राहणं. मनातली धारणा : ‘जाऊ दे! यांनी मला

स्वीकारणं शक्यच नाही. मी असाच आहे. मी काहीच करू शकत नाही.’

‘माझ्याकडे इतरांनी लक्ष द्यावं’ असं प्रत्येकालाच वाटत असतं. त्यात चूक काहीच नाही. मुलं जेव्हा सततच या ना त्या प्रकारानं आपण लक्ष द्यावं म्हणून प्रयत्न करत राहतात, तेव्हा प्रश्न येतो. आपण ताबडतोब त्यांच्याकडे लक्ष द्यावं, त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरं द्यावीत अशी त्यांची अपेक्षा असते. अशा वेळी त्या मुलांना ‘इतरांचं लक्ष वेधून घेण्यासाठी’ सकारात्मक मार्ग उपलब्ध करून द्यायला हवेत. आपण करत असलेल्या कामामध्ये त्यांचा सहभाग घेणं, त्यांच्या प्रश्नांची उत्तरं त्यांनीच शोधावीत यासाठी मार्ग सुचवणं, त्यांच्यावर एखादी जबाबदारी देणं, ती त्यांना पार पाडता येईल यासाठी मदत करणं अशा अनेक सकारात्मक मार्गांनी आपण त्यांच्याबरोबर राहू शकतो.

मुलाला इतरांचं लक्ष वेधणारी एखादी विधायक गोष्ट सुचवता येईल. “रोज जेवण्याच्या थोडा वेळ आधी येऊन, आवरून, पाटपाणी घेण्याचं काम केलंस तर सगळ्यांनाच जेवताना प्रसन्न वाटेल आणि तू हे केलंस आहेस हे लक्षातही येईल.” यानंतर, “तुला आणखी काही वेगळं सुचत असेल तर सांग” अशी विचार करायची संधी आवर्जून द्यावी. याबरोबरच, “तू मला आवडतोस. मी तुझ्याबद्दल सततच विचार करत असतो.” असं आश्वासन करण्याची गरज आहे. त्यासाठी खास ‘आपली-तुपली’ अशी एक खुणांची भाषा तयार करता येईल.

आपण एक उदाहरण पाहूया –

आई एका समारंभाची बोलावणी करायला फोन करत होती. तिची चार वर्षांची छोटी मुलगी सारखी मधेमधे करत होती. पुढच्या फोनच्या वेळी आईनं तिच्या हातात घड्याळ दिलं आणि सांगितलं की, “हे बघ, मोठा काटा तीनदा बारावर येईपर्यंत माझा फोन झालेला असेल. तू लक्ष ठेवशील?” मुलीला हे काम आवडलं. प्रत्यक्षात तीन मिनिटं संपण्याआधीच आईनं फोन ठेवला. मुलगी म्हणाली, “अगं तुझ्याकडे आणखी वेळ होता.” आईवर लक्ष ठेवण्याच्या ह्या छोट्याशा संधीमुळे मुलीला एक छोटी सत्ता हातात मिळाली होती.

‘सत्ता’ ही काही वाईट गोष्ट नाही. ती कशी वापरली जाते, यावर ती चांगली की वाईट हे ठरतं. मुलांना त्यांच्या हातातली सत्ता सकारात्मक पद्धतीनं वापरायची संधी द्यायला हवी. जेव्हा मूल आणि मोठ्या माणसांमध्ये सत्तेवरून भांडण सुरू होतं तेव्हा सर्वप्रथम मोठ्या माणसानं त्या भांडणातून बाहेर पडायला हवं आणि जे काही घडलं त्याबद्दल मुलाशी बोलायला हवं. “आपण बघूयात हं, भांडण कशामुळं झालं... माझं वागणं तुला आवडत नाहीये, दादागिरीचं वाटतंय ना? मला खरं म्हणजे तसं वागायचं नाहीये. पण चांगलं वागण्याकरता मला तुझ्या मदतीची गरज आहे. आपण दोघांही थोडा वेळ घेऊया आणि काय करता येईल याचा विचार करूया. दोघांनाही छान वाटेल असा उपाय शोधूया.”

‘आपण दुखावलो गेलो तर आपणही दुसऱ्याला दुखावू’ अशी प्रबळ ऊर्मी मनात येणं, हा मनुष्य स्वभाव आहे. म्हणून तर माणसं वारंवार सूडाच्या चक्रात अडकताना दिसतात. ‘मोठ्या माणसानं स्वतःवर ताबा मिळवणं’ हाच हे सूडचक्र भेदण्याचा उपाय आहे. अशा वेळी मुलाच्या मनात काय भावना असतील हे बोलून दाखवणं फार उपयोगी पडतं. “खूप दुखावला गेला आहेस का रे तू? मी समजू शकतो.” अर्थात या बोलण्याला प्रश्न सोडवण्याच्या दिशेनं केलेल्या प्रयत्नांची जोड मिळणं फार आवश्यक आहे.

न्यूनगंडाकडे झुकलेल्या मुलाचं वागणं फारसं त्रासदायक नसतं. पण शांतपणे विचार केल्यावर लक्षात येतं की मूल मागं पडतं आहे. ‘मला नाही जमणार!’ अशी माघार घेणाऱ्या मुलाच्या मनात आत्मविश्वास जागवण्याची जबाबदारी मोठ्यांची आहे. “मला नक्की वाटतं की तू हे करू शकशील आणि मी आहे ना तुझ्याबरोबर”, हा विश्वास या मुलांना वारंवार द्यावा लागतो. अशा मुलाला त्या कामाची सुरुवात करून द्यायला मदत करणं फायद्याचं ठरतं. उदाहरणार्थ, “चल आपण बांधूया बुटाच्या नाड्या, एका बुटाची मी बांधतो, एकाची तू बांध.” मात्र सगळं काम आपणच करून दिलं तर, ‘मला नाही येत’ ही त्याची धारणा

अनेकांना असं वाटतं की बेशिस्त वागणाऱ्या मुलाला 'प्रोत्साहन' देणं म्हणजे बेशिस्त वागण्यालाच बक्षिस देणं ठरेल पण प्रत्यक्षात प्रोत्साहन मुलाला द्यायचं असतं, त्याच्या वागण्याला नव्हे. प्रोत्साहन मिळाल्यावर मुलाला बेशिस्त वागायची गरजच उरत नाही.

आणखीनच पक्की होते. मुलाच्या वर्तनाच्या मागची त्याच्या मनातली धारणा समजावून घेणं फार महत्वाचं आहे.

मुलांच्या मनातल्या चुकीच्या धारणा ओळखण्यासाठीची युक्ती -

समजा मूल बेशिस्त वागलेलं आहे. आपल्या आणि मुलाच्या मनात दुरावा निर्माण झालेला आहे. अशा वेळी आपल्या मनात कोणत्या भावना निर्माण झाल्या आहेत, याकडे आपण बघू शकलो, तर मुलांच्या मनातल्या चुकीच्या धारणांचा अंदाज करणं शक्य होतं.

बघा हं, जर आपल्याला मुलाचा राग येत असेल, काळजी वाटत असेल किंवा अपराधी वाटत असेल तर मुलाच्या मनात 'माझ्याकडे लक्ष द्या' ही चुकीची धारणा असेल.

जर आपल्याला मूल डोक्यावर तर बसणार नाही ना अशी भीती वाटत असेल किंवा हरल्यासारखं वाटत असेल तर मुलाच्या मनातली धारणा, 'माझं खरं' अशी सत्ता हातात घेण्याची असणार.

आपल्या मनात जर 'हा असं करूच कसं शकतो?' अशी अपेक्षाभंगाची भावना असेल, तर मुलाच्या मनातली धारणा सूडाची असू शकते. आपल्याला अगदी निराशेनं ग्रासलं असेल, तर मुलाची धारणा 'माझ्याच्यानं नाहीच होणार,' अशी न्यूनगंडाची असू शकते.

सर्वसाधारणपणे मुलांच्या बेशिस्त वागण्याला मोठ्यांची संतापाची प्रतिक्रिया येते. आपल्या मनात भीती, दुखावलेपण, काळजी अशा भावना असतील तरीही मुलासमोर संतापच व्यक्त होतो. त्यामुळे काही काळ का होईना आपल्याला सत्ता हातात आल्याचा भास होतो. आपण जर असे भावनांच्या आहारी जाऊ लागलो, तर नकळत सूडचक्राचा भाग बनतो.

त्याऐवजी आपण स्वतःलाच प्रश्न विचारायला हवा, "या माझ्या भावना कशामुळे निर्माण झाल्या आहेत?" मुलाचं वागणं आणि त्यामागच्या चुकीच्या धारणा समजून घ्यायच्या असतील तर हा विचार करण्याला कळीचं महत्त्व आहे.

मात्र प्रत्यक्षात मुलाच्या वागण्यामुळे आलेला संताप आवरून, 'यामागचं मुलाचं म्हणणं काय आहे,' असा विचार करणं खूप अवघड जातं.

मुलांच्या बेशिस्त वागण्याचं आव्हान पेलण्यासाठी काही पद्धती

सकारात्मक शिस्तीसंदर्भात 'प्रोत्साहन' हा उपाय सदैव उपयोगी पडणारा आहे. मनातून नाराज असलेल्या मुलाच्या मनात उमेद जागवणं हाच त्यावरचा एकमेव इलाज आहे.

लक्ष वेधून घेणं : सतत लक्ष देण्याची मागणी करण्याची सवय दहाव्या वर्षापर्यंत अधिक आढळते. त्यामुळं उपायही या वयाच्या मुलांसाठीचे आहेत. फक्त आपल्याकडेच इतरांनी सतत लक्ष द्यावं ही मुलाची अपेक्षा अयोग्य आहे. त्याच्या मागणीनुसार तुम्ही कितीही लक्ष पुरवलांत तरी ते उपयोगी नक्कीच नाही. मग काय करायचं?

- इतरांचं खरंखुरं कौतुक मिळेल, इतरांना उपयोगी पडेल अशी एखादी छोटी गोष्ट करायला मुलाला सुचवा.

- त्या क्षणी मुलाला अजिबात अपेक्षित नसेल अशी एखादी गोष्ट करा उदाहरणार्थ त्याला छानपैकी मिठीत घेणं.

- तुमच्या दिनक्रमात आवर्जून फक्त मुलासाठीच देता येईल असा थोडा वेळ नियमितपणे काढा त्यावेळी इतर कामं, विचार या सगळ्यातून तुम्ही मोकळे असाल आणि फक्त मुलाशीच जवळीक साधाल याची काळजी घ्या

- तुमचं लक्ष वेधून घेण्याच्या मुलाच्या प्रयत्नांमध्ये तुम्ही आता अडकणार नाही आहात, अशा अर्थाचं मुलाकडे बघून विशिष्ट पद्धतीनं हसा आणि त्याला सांगा, "सहा कधी वाजताहेत याची मी वाट पाहतोय. खास आपला-तुपला वेळ!"

- काही शब्दाविना संकेत मुलाबरोबर ठरवून घ्या उदाहरणार्थ, कानावर हात नेणं, म्हणजे 'थोडं ऐक.' किंवा हृदयावर हात ठेवणं म्हणजे 'मला तू खूप आवडतोस.' इत्यादी.

- मुलाला खास सेवा देणं टाळा

- मुलावर विश्वास दाखवा आणि त्याला आश्वस्त करा उदाहरणार्थ, 'मला खात्री आहे तुला हे नक्की करता येईल.'

- प्रेमानं हसून किंवा मुलाच्या खांद्यावर प्रेमानं थोपटून मुलावरचं प्रेम व्यक्त करा मात्र त्याच्या बेशिस्त वागण्याची दखल घेऊ नका. त्यामुळे तुम्ही 'त्याच्याकडे' दुर्लक्ष करत नाही आहात पण 'त्याच्या वागण्याकडे' मात्र दुर्लक्ष करता आहात हे त्याच्या लक्षात येईल.

- दोघांचाही मूड छान असताना 'एखादी गोष्ट किरकिर न करता शब्दांमध्ये कशी मांडायची' हे मुलाला शिकवा. यासाठी एकमेकांच्या भूमिका करून दाखवणं उपयुक्त ठरतं.

- गप्प राहून फक्त कृती करा. उदाहरणार्थ- मूल दात घासायला राजी नसेल तर त्याच्या हाताला धरून बाथरूममध्ये न्या आणि ब्रश हातात द्या. 'आता या घडीला तू हे करणं अपेक्षित आहे,' हा संकेत या कृतीतून त्याला मिळेल. अशा प्रसंगी ठाम राहूनही एकंदरीत मूड आनंदी ठेवण्यासाठी थोडं युक्तीनं वागता येईल.

- मुलावरचं प्रेम व्यक्त करा आणि त्याच्याबद्दल वाटणारी आस्था आवर्जून बोलून दाखवा.

उदाहरणार्थ, समजा तुम्हाला मुलानं एखादी गोष्ट करावी असं वाटत असेल आणि तो मुदामच तसं वागत नसेल तर त्याला रागावून, पुन्हा पुन्हा करायला सांगून उपयोग होणार नाही. त्यापेक्षा, 'आताच्या आता मुलानं हे काम करायला हवं' ही अपेक्षाच तुम्ही तात्पुरती बाजूला ठेवा. तो ते करत नाहीये याकडे चक्क दुर्लक्ष करा. मूल ज्या बाबतीत तुम्हाला सहकार्य करतं त्या गोष्टींचा आवर्जून उल्लेख करून दखल घ्या. त्यामुळं त्याला समजेल की काम न करणं हा काही लक्ष वेधून घेण्याचा चांगला मार्ग नव्हे.

मुलानं योग्य वेळी योग्य काम न केल्याचे परिणाम त्याला भोगू दे. त्यानंतर शांतपणे तुम्ही बोलू शकता, "काय झालं? तुला काय वाटतंय

आता? या सगळ्यातून तू काय शिकलास? काय झालं असतं तर तुला आवडलं असतं? तुला हवंय ते मिळण्याकरता तू काय करू शकशील?” इत्यादी.

सत्ता हातात घेणं

सर्वप्रथम सत्ता-संघर्षाच्या ‘क्रिया-प्रतिक्रिया’ या चक्रातून बाहेर पडणं फार महत्वाचं आहे. त्यासाठी स्वतःला आणि मुलालाही शांत होण्याकरता थोडा वेळ द्या. त्यानंतर खालीलपैकी एक किंवा अनेक गोष्टी करता येतील

तुम्हाला वाटतं तसंच मुलांनी करावं- अशी अपेक्षा करणं योग्य नाही आणि शक्यही नाही, हे आता तुम्हाला समजलंय.. हे मुलांजवळ कबूल करा आणि दोघांना मान्य होतील असे उपाय चर्चेतून शोधण्यासाठी मुलांचं सहकार्य मिळवा.

- मुलांचं सहकार्य मिळवण्यासाठी पुढील चार पायऱ्या वापरा (मार्च २०१४ च्या अंकात तपशील पहा)

* मुलांचं म्हणणं ऐकून घ्या.

* सहभावना व्यक्त करा.

* तुमचं मत सांगा.

* मिळून उत्तरं शोधा.

- सत्तेचा विधायक उपयोग करण्यासाठी मुलांना संधी उपलब्ध करून द्या.

- कारण आणि परिणामांचा विचार करून उपाय शोधण्याच्या प्रक्रियेमध्ये मुलांना सहभागी करून घ्या.

- ‘मुलांना काय करावं’ या अपेक्षांमधून बाहेर पडून ‘तुम्ही काय कराल’ ते ठरवा. उदाहरणार्थ, “सगळे शांत बसल्याखेरीज मी पुढे शिकवणार नाही.” असा स्वतःचा निर्णय शिक्षिका जाहीर करू शकते. किंवा, “मी फक्त टबमध्ये टाकलेले कपडेच धुवीन, फरशीवर पडलेले नाही.” असं घरात जाहीर करता येईल. एवढं जाहीर करून झाल्यानंतर खरोखर त्याप्रमाणे वागणं आणि त्यानंतर पुन्हा पुन्हा आठवण करून न देणं हे मात्र लक्षात ठेवायला हवं.

- मुलांबरोबर बोलून कामांची विभागणी करावी, ठरलेल्या गोष्टी लिहून भिंतीवर लावाव्यात, म्हणजे ते टिपणच दोघांच्या जबाबदाऱ्यांची आठवण करून देत राहतं.

- मुलांपुढे मर्यादित पर्याय मांडा. त्यातून त्यांनी निवड करायची आहे हे त्यांना सांगा.

- मुलांना जाणवणारे प्रश्न कौटुंबिक बैठकांमध्ये किंवा वर्गाच्या बैठकांमध्ये आवर्जून मांडायला प्रवृत्त करावं.

अनेकदा मुलं मोठ्यांचं आक्रमक वागणं पाहूनच तसं वागतात. इथं वातावरण बदलण्याची जबाबदारी मोठ्यांची असते. परस्पर आदर, समजूत आणि सहकार्य प्रस्थापित करण्यासाठी एकत्र मिळून घेतलेले निर्णय फार फायद्याचे ठरतात. आक्रमक वागण्याचे परिणाम आणि संवादाचे फायदे मुलांच्याही लक्षात येतात.

सूड -

मुलाला कुणी दुखावलं तर त्यांना त्याचा बदला घेण्याची इच्छा होते. त्यामुळं तात्पुरता तरी आपण परिस्थितीवर ताबा मिळवलाय असं त्यांना वाटतं. या परिस्थितीत पालकांनी काय करावं?

- संतापातून येणाऱ्या सूडचक्रातून बाहेर पडायचा प्रयत्न करा.

- शांत होण्यासाठी घेतलेल्या वेळात मुलांबरोबर मैत्री राखायचा प्रयत्न करा.

- मूल कशामुळे दुखावलं गेलं असेल हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करा आणि लक्षात आलेल्या गोष्टी त्याला बोलून दाखवा. त्याबद्दल सहभावना व्यक्त करा.

- अत्यंत खरेपणानं तुम्हाला काय वाटलं हेही व्यक्त करा.

- मुलाच्या भावविश्वाशी तादात्म्य राखून, ‘मुलाचं वागणं तुम्हाला काय सांगतंय’ ते स्पष्ट करा. काही प्रश्नही विचारता येतील, “काय झालं रे नक्की. कशानं एवढा खंतावलाहेस?” या संवादांमुळे मुलाच्या दृष्टिकोनातून घटनेकडे बघायला मदत होते.

- तुमच्यामुळं जर मूल दुखावलं गेलं असेल तर पुढील मुद्यांचा विचार करता येईल.

* स्वतःचं कुठं चुकलं ते ओळखा.

* ‘माझं चुकलं’ हे बोलून दाखवा.

* मिळून प्रश्न सोडवा.

- मुलाला वेळ द्या, प्रेम व्यक्त करा, सहकार्य मिळवा, ह्या तर नेहमीच मनात ठेवायच्या गोष्टी आहेत.

‘स्वतःला कमी लेखणं’

‘मला जमणारच नाही, माझी क्षमताच नाही’ अशा प्रकारच्या चुकीच्या धारणांना मूल धरून बसलं आहे. यातून बाहेर पडण्यासाठी-

- मुलाला यशाचा अनुभव मिळावा म्हणून संधी उपलब्ध करून द्या. तिथवर जाण्याच्या छोट्या छोट्या पायऱ्या त्याला शिकवा. एखादी छोटीशी पायरी करून दाखवा व त्याला ते पुन्हा करायला प्रोत्साहन द्या.

- मुलाला एखादी गोष्ट करायला जमली की सर्वासमोर ते सांगा.

- त्याच्या अगदी छोट्यात छोट्या प्रयत्नांचीदेखील नोंद घ्या.

- तुमच्या मनातले उत्तम कामगिरीचे सर्व निकष या घडीला बाजूला ठेवा.

- मुलामध्ये ‘काय आहे’ याकडे लक्ष द्या. ‘काय नाही’ हे बाजूला ठेवा.

- निराश होऊ नका.

- नियमितपणे मुलाबरोबर जवळीक साधता येईल असा वेळ काढा.

- वर्गामध्ये त्याला प्रेमानं साथ देईल, शिकवेल असा एखादा मित्र जोडण्यासाठी सुचवा.

- सर्वात शेवटी आणि सर्वात आवश्यक : तुमचं मुलावर खूप प्रेम आहे हे त्याच्यापर्यंत पोचू द्या.

मूल गप्प गप्प राहिलं, कुठलीही गोष्ट करायला घाबरलं, की त्याची अधोगती होते. मुलाला तुम्ही एखादी गोष्ट करायला सांगितलीत तर मूल ‘कधी एकदा तुम्ही त्याचा नाद सोडून देताय’ याची वाट पाहत राहतं.

न्यूनगंडाकडे झुकलेल्या मुलाला एकटं राहावंसं वाटतं. गटात नकळत होणाऱ्या तुलनेनं, अपेक्षांमुळं ते सतत अस्वस्थ होत राहतं. त्यामुळे ते माणसं टाळायला लागतं. इथे मूल अक्षम असतं असं नाहीये तर त्याला मदतीची गरज आहे हे लक्षात घ्यायला हवं. एखादं काम कसं करायचं हे यापूर्वीही अनेकवार सांगितलं असलं तरी पुन्हा पुन्हा धीरानं त्याला ते शिकवायला हवं. मुलाला तुम्ही मदत केली तर आवडेल, की इतर कुणी करू देत- हे विचारायलाही हरकत नाही. एखादं काम करण्याच्या काही

पायऱ्या त्याला जमत असतील तर तिथवर त्याचं त्यानं जाण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावं आणि तिथून पुढं जाण्यासाठी मदत करावी.

धारणांबद्दल मुलांना सजग करणं -

मुलांना त्यांच्या वागण्यामागच्या चुकीच्या धारणांची कल्पना नसते. त्याबद्दल त्यांच्याशी बोलावं. मुलांच्या भावनांबद्दल त्यांच्याशी बोलताना दोन गोष्टी महत्वाच्या आहेत. एक म्हणजे मित्रत्वाचं वातावरण आणि दुसरं म्हणजे भावना-संघर्षामधून स्वतः बाहेर येऊन तटस्थपणे परिस्थितीकडे बघता येणं. पालक मुलांमध्ये कमालीचे गुंतलेले असतात. त्यामुळे त्यांच्यासाठी हे सोपं नाही. त्यांना हे जमवण्यासाठी मुद्दाम प्रयत्न करावे लागतात. मुलांबरोबर हे बोलण्याकरता खास तुमच्या दोघांची अशी शांत आणि प्रसन्न वेळ निवडा. सुरवातीला तुम्ही विचारू शकता, “राणी, सध्या तुझी सारखी चिडचिड का होतेय गं?” साधारणतः मुलं सांगतात, “मला नाही माहीत.” समजा त्यांनी एखादं कारण सांगितलं, तरी प्रत्यक्षात नेमक्या कारणापर्यंत पोचणं मुलांसाठी अवघड असतं. त्यामुळे त्यांचं कारण शब्दशः न घेता त्यामागच्या धारणांपर्यंत पोहोचायचा प्रयत्न करावा. तुमचा अंदाजही त्यांना सांगावा. तुम्ही म्हणू शकता, “हो का?

मला आणखी एक कारण वाटतंय, मी सांगू का? नंतर मी म्हणतेय ते बरोबर आहे का हे तू मला सांग. चालेल?” तुमची विचारण्याची पद्धत तर मैत्रीपूर्ण आणि तटस्थ असेल तर मूल तुमचं म्हणणं ऐकायला राजी होईल. त्यानंतर, ‘असं असू शकेल का?’ अशा पद्धतीनं प्रश्न विचारावेत आणि प्रत्येक वेळी मुलाच्या प्रतिसादासाठी थांबावं. आवर्जून वेळ द्यावा. प्रश्न अशा प्रकारचे असू शकतात-

“आज-काल मी खूपच कामात असते. त्यामुळे आपल्याला एकत्र वेळ घालवता येत नाहीये म्हणून असं होतंय का गं?” (लक्ष वेधून घेणं)

किंवा “तुला हवं त्या पद्धतीनं तू वागू शकतेस, हे मला दाखवून द्यावं असं वाटतंय का?” (सत्ता हातात हवी)

किंवा “माझ्या किंवा इतर कुणाच्या वागण्यानं तुला दुःख झालंय का? आणि त्याची परतफेड करावी असं तुला वाटतंय का?” (सूड)

किंवा “तुला निराश वाटतंय का? एखादी गोष्ट करणं खूप अवघड आहे किंवा अशक्य आहे असं वाटतंय का?” (स्वतःला कमी समजणं)

तुमचा अंदाज बरोबर आहे, असं दाखवणारे मुलांचे दोन प्रकारचे प्रतिसाद असतात. पहिला म्हणजे मूल सरळ ‘हो’ म्हणेल. दुसरा, मुलाच्या

चेहऱ्यावर ‘पटतंय’ असा भाव उमटेल. म्हणजे मूल प्रत्यक्षात जरी ‘नाही’ म्हणत असलं तरी त्याच्या चेहऱ्यावर आपसूक छोटंसं हसू प्रकटेल. समजा यापैकी काही झालं नाही तर तुम्ही वेगळा अंदाज करू शकता. ‘हो’ असं दर्शवणारा मुलाचा प्रतिसाद मिळाल्यानंतर अंदाज करणं थांबवून, मग आता काय करता येईल या दिशेनं संभाषण वळवा.

कुठल्याही धारणा मनात येऊ न देता मुलाचं म्हणणं आस्थेनं ऐकून घेणं हे इथं फार महत्वाचं आहे. इथं त्याला कुठलाही सल्ला द्यायला जाऊ नका, समजावून सांगू नका. किंवा त्याचे विचार दुरुस्त करायचा प्रयत्न करू नका. त्याला सगळं व्यक्त करू द्या, त्याचं म्हणणं पूर्णपणे समजून घ्या; तरच तो त्याला ग्रासून टाकणाऱ्या भावनांच्या प्रभावातून बाहेर येऊ शकेल, विचार करू शकेल. त्यानंतर दोघांनी मिळून उपायांच्या दिशेनं प्रवास सुरू करता येईल.

या सगळ्यातून आपण मोठी माणसंही खूप काही शिकत असतो. अधिक शहाणं बनत असतो. फक्त मुलांबरोबरचेच नव्हे तर इतरही नातेसंबंध बहरण्यासाठी या पद्धतीचा निश्चित उपयोग होतो.

shubha_kh@yahoo.co.in

प्रतिसाद

धन्यवाद पालकनीती- डॉ. हेमा सानेंशी ओळख करून दिल्याबद्दल. पालकनीती असे धक्के देतच असते, पण हा धक्का मला स्वतःला फारच जाणवला.

त्यांच्या विषयीची माहिती वाचून अक्षरशः अवाक् झाले. सानेबाई म्हणजे आजच्या काळातल्या ऋषी -मुनीच! आपल्या शहरात इतक्या गजबजाटात, अशी जीवनशैली कोणी स्वीकारली आहे आणि आपण त्याबद्दल इतके

अनभिज्ञ आहोत याची खरं तर लाजच वाटली. आपल्या खुजेपणाची (पुन्हा एकदा) जाणीव झाली. त्यांनी सहजपणे सुरू ठेवलेला आयुष्यातला साधेपणा अचंबित करणारा आहे. आपण सामान्य माणसं किती लहानसहान बाबतीत अडून राहतो आणि त्यासाठी अनेक कारणं देत असतो. सानेबाईंपासून प्रेरणा घेऊन एकातरी चंगळवादी वस्तूला अथवा कृतीला आम्ही नाही म्हणू शकलो तरी निसर्गाचं कितीतरी

नुकसान कमी होईल. त्यांच्या कार्याविषयी अजून माहिती करून घ्यायला आवडेल.

अजून एक मुद्दा मांडावासा वाटतो- पालकनीती आता निसर्गाच्या पालकत्वाविषयीही मार्गदर्शन करू लागली आहे असं जाणवतं आहे. शेवटी मनुष्यजीवाकडून निसर्गाकडे अशी वाटचालच पुढच्या पिढ्यांसाठी श्रेयस्कर!

धन्यवाद.

सुहास केळकर, पुणे